

Efendilik, Şarkiyatçılık, Kölelik

J A L E P A R L A

801.7

P264

2012

3.00

iletişim

İÇİNDEKİLER

İkinci Baskıya Önsöz	7
BİRİNCİ BÖLÜM	
Şarkiyatçılık ve Doğu Miti	17
İKİNCİ BÖLÜM	
İngiliz ve Fransız Edebiyatında Türk Mitinin Kökenleri	29
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
Byron'ın Yarattığı Türk Miti	43
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	
Victor Hugo'da Türk Mitinin Parodisi	55
BEŞİNCİ BÖLÜM	
Lamartine ve Türk Mitinin Politizasyonu	65
ALTINCI BÖLÜM	
1835-1850 Arasında Doğu Yolculuğunun Düş Kırıklıkları	85
YEDİNCİ BÖLÜM	
Kırım Savaşı ve Türk Mitinin Yıkılışı	101
Kaynakça	115

İkinci Baskıya Önsöz

On yedi yıl sonra ikinci baskısı yapılan bu kitap, sömürgeciliğe karşı politik tepkilerin akademik dünyada da yankılandığı yetmişli yıllarda doktora tezi olarak yazılmıştı. Şimdi postkolonyal kuramın tüm açılımlarını tamamladığı yirmi birinci yüzyılda monografik bir çalışma olarak duruyor.

Bu kitabın da bir bakıma kolonyal bir öyküsü var. 1977 yılında, bu çalışmayı karşılaştırmalı edebiyat doktora tezi olarak tamamlayıp sunduğumda, tez danışmanlarımdan biri (Harry Levin) kabul etmiş, diğeri (Jean Bruneau) “senin konun yok” diyerek, reddetmişti. Aslında dediği “senin konun yok” değildi. Bu konuyu kabul etmiyorum, diyordu. Bu da şu demeye geliyordu: Ya konuyu onun kabul edeceği gibi estetik ve hümanist oryantalizm kategorileriyle inceleyecektim, ya da kendime başka bir konu bulacaktım. Böyle durumlarda tatmin olmayan danışmanı ikna etmek zorunluluğu olduğu için, kara kara düşünerek yolda yürürken, *Diacritics* dergisinin yeni sayısının (Ocak, 1977) çıkışını görmüş, biraz da önümde duran heyula gibi sorundan kaçış isteğiyle, dergiyi alıp bir kafeye çökmüştüm. Bu sayının

tümü Edward Said'in o sırada yeni çıkmış ve özellikle de ABD'de çok beğenilmiş *Beginnings* adlı kitabının değerlendirilmesine ayrılmıştı. Derginin sonunda Said'le bir söyleşi vardı ve söyleşiyi yapan kişi Said'e *Beginnings*'den sonraki çalışmasının ne olacağını soruyordu. Said yeni çalışmasının başlığının *Oryantalizm* olacağını söylüyor ve konusunu da bir paragrafla belirtiyordu. Bu konu benim konumla aynıydı.

Dergiyi kaptığım gibi koşarak bölüme döndüm. Ve danışmanlarım Jean Bruneau'yla Harry Levin'e "eğer Said böyle bir konu vardır diyorsa, vardır," dedim. Harry Levin kıkır kıkır gülüyordu. Jean Bruneau da rahatlamışa benziyordu. Konu, Amerika'nın o sırada en saygın eleştirmenlerinden birisi tarafından tescil edildiğine göre, tezim kabul edilebilirdi. Ve bir saat önce danışmanlarımdan birinin yeniden yazmamı önerdiği tezim, bir saat sonra kabul edilmişti.

Bu kitabın yazıldığı yıllarda (1974-77) akademya'da yaygınlıkla kabul edilen görüş "Doğu Rönesansı" teziydi. Başlıca otorite de Raymond Schwab'dı. Schwab estetik bir Doğu Rönesansı olduğuna inanıyor ve Goethe'nin *West-östlicher Divan*'ında ifade bulmuş bu Rönesans'ın bütün on dokuzuncu yüzyıl Avrupa edebiyatını etkilediğini düşünüyordu. Bakış açısı elbette Doğu'yu küçümseyen bir bakış açısı değildi ve elbette Doğu'nun "beyaz adamın sırtındaki yük" olduğuna ilişkin kolonyalist ve ırkçı önyargılardan uzaktır: hatta teslim etmem gerekir ki, bu Doğu Rönesansı fikrini antkolonyalist bir tavır sergilemek amacıyla geliştiriyordu. Ama Doğu Rönesansı tezi, ben ve benim gibi o sırada ABD'de bulunan birçok Ortadoğulu ya da Avrupalı ve sol eğilimli öğrenciyi bir türlü ikna etmiyordu.

Kuşkusuz antkolonyalist tavır o yıllarda da yeni bir şey değildi. Kolonyalizm eleştirisinin Avrupa kolonyalizmi kadar eski olduğunu 1960 ve sonrasında yapılan çalışmalar

sergilemişti.¹ Kaldı ki, yirminci yüzyılın başlarında Lenin ve Kautsky emperyalizmi kapitalizmin gelişimiyle ilişkilendiren *Imperialism, The Highest Stage of Capitalism*'de (1947) Batılı ülkelerde ekonomik büyümenin ancak ve ancak kolonilerdeki ucuz emek ve insan kaynaklarının sömürsüyle sürdürülebileceğini söylemişlerdi. Çünkü sanayileşmiş Batı'da sermaye fazlalığı artık emeğin daha pahalı ve az olduğu yurtiçinde kârlılık açısından cazibesini yitirmek yolundaydı. Ben de kitabımda Lamartine'in kolonyalist görüşlerini bu mercek altında incelemiştim. Ama iki kitap vardı ki, bizim kuşak için en etkileyici antikolonyalist sözü söylüyordu: Memmi, *The Colonizer and the Colonized* (1951) ve Fanon, *The Wretched of the Earth* (1963). İkisinin de önsözü Jean Paul Sartre tarafından yazılmıştı. Ve bu etkileyici önsözleri okuduktan sonra kolonyalizm konusunda, hele Üçüncü Dünya'dan gelen biri için uzak ve soğuk bir akademik tavır almak imkânsızdı. "Bu insandan söz etmekten hiç bıkip usanmayan, bu insanı düşünmekten başka bir meselesi olmadığını ilan etmekten vazgeçmeyen Avrupa'nın her bir başarısının insanlığın çektiği ne acılar bahasına gerçekleştiğini artık biliyoruz," diyordu Fanon.² Ve Sartre ekliyordu: Avrupa'nın uygarlık havariliği "bir yalanlar ideolojisiinden başka bir şey değildi; yağmalama için mükemmel bir meşruiyet kaynağıydı. Ağzından bal akan sözleri, duyarlılık iddiaları hep saldırganlığımızı gizlemek çabalarıydı.³ İşte Doğu Rönesansı tezine bu bakış açısını da hesaba katarak

1 Marcel Merle, *L'Anticolonialisme européen, e Las Casas a Marx* (Paris, 1969); Peter Hulme, *Colonial Encounters. Europe and the Native Caribbean, 1492-1797* (Londra, 1986); Tzvetan Todorov, *Nous et les autres: La reflexion française sur la diversité humaine* (Paris, 1989), listelendiği yer: Young, *White Mythologies*, s. 119.

2 Fanon, *The Wretched of the Earth*, s. 251.

3 A.e., s. 21.

yaklaşan bizler için (bizler derken Amerikalı doktora öğrencilerini değil, sol eğilimli Ortadoğulu ve Avrupalı öğrencileri kastediyorum) estetik oryantalizm söylemini sorgulamamak mümkün değildi. Nitekim, eğer ABD üniversitelerinde 1965-75 yılları arasında Doğu-Batı ilişkileri konusunda yapılmış tez çalışmaları gözden geçirilirse, bunların çok önemli bir kısmının sömürgeciliğin çelişkili ideoloji ve pratiğini sanat, siyaset, ekonomi ve edebiyat alanlarında sergilemek amacı güttüğü görülecektir. Edward Said'in çığır açıcı kitabı *Oryantalizm* (1979) işte böyle bir entelektüel iklimde yazılmıştı. Konuyla ilgilenen herkesin artık çok iyi bildiği gibi Said kitabında bilim ya da araştırma konularının hiç de öyle sanıldığı kadar nesnel olmadığını, tersine her konunun istenildiği biçimde "nesne"leştirilebileceğini, oryantalizmin de böyle nesneleştirilmiş ve nesneleştirildikçe de nesnellikten uzaklaştırılmış bir alan olduğunu ileri sürüyordu.

Said'e göre Batı Doğu'yu bir bilgi nesnesi olarak incelemekten çok üretmişti. Bu üretimin dolaşıma sokulduğu şarkiyatçılık alanı, Doğu hakkında uydurulan söylemler, bu söylemlerin içerdiği klişeler, bu söylemlerin edebiyattan tarihe, siyaset teorisinden askeri uygulamalara kadar genişleterek Batı emperyalist düşüncesinin kılıfını ve meşruiyetini oluşturuyordu. (Şarkiyatçılar, çok ama çok alındılar ve şiddetle itiraz ettiler.) Ve eğer şarkiyatçılık kadar eski ve saygın bir bilim alanı güç söylemlerini bu denli beslemişse, diğer alanların da (antropoloji, sosyoloji, siyaset, hukuk ve edebiyat eleştirisi) aynı güç söylemleri içinde kısıtlanmış olmaları ihtimali çok yüksekti. İşte bu alanların Said'in dikkat çektiği ideolojik ve epistemolojik önyargılardan arındırılarak yeniden taranması sömürgecilik sonrası düşünce ve araştırmaların başlangıcını oluşturdu. Her ne kadar bu arayışlar genişledikçe, Edward Said de onların eleştirel okla-

rından nasibini aldıysa ve hatta bazıları tarafından Batı'nın bütüncü hümanist düşüncesinden sıyrılamamakla suçlandıysa da, hiç kimse, onu en keskin biçimde eleştirenler bile, onun sömürgecilik sonrası çalışmaların öncüsü olduğunu yadsımadı.

Said, bilgiyle söylem arasındaki ilişkiyi Batı'yla Doğu arasındaki ilişkiye uygularken, Doğu hakkında Batı'nın ürettiği metinlerin Doğu'yu ideolojik bir biçimde temsil ettiğini gösterdi. Böylece, oryantalizm kavramında o güne dek bilinen ekonomik ve siyasi hegemonya boyutuna bir yenisini ekledi: Doğu'yu dolaşıma sokulacak bir bilgi olarak üreten bilimsel ve akademik metinlerin oluşturduğu temsil. Bu bilgi, kolonyalizm öncesinde Doğu'yu "yabancı" ya da "öteki" olarak betimlerken, kolonyalist dönemde "öteki"nin ya da "yabancı"nın nasıl kolonize edileceğinin de kılıfını oluşturdu. Kolonyalizm, ya da emperyalizm başlangıçta silah gücüyle gerçekleşmiş de olsa, ırkçılık gibi kolonyalizmin sürdürülmesi de ancak Doğu'yu nesneleştiren söylemler yoluyla mümkün olabilirdi ve öyle de oldu. Kolonyalist söylemler, sömürge halklarını her zaman yok saydılar; sayamadıkları zamansa onları insan-altı yaratıklar olarak gördüler. Sömürgeciliğin en geniş anlamıyla tabanını oluşturan süreç, yani "ötekileştirme" zayıf olanın önce "öteki" olarak tanımlanmasını öngörüyordu ki ezilebilsin, horlanabilsin rahat bir vicdanla sömürülebilsin. Ötekileştirme kuvvetli olanın kendini "egemen özne" olarak yapılandırmasını (bunun için kaba kuvvetten şeytani retoriğe kadar her yol mübah-tı), sonra da onu "nesne" durumuna indirgeyerek yönetmesini, kullanmasını, sömürmesini ve sürekli olarak onun "ötekiliğini" tarif edecek bir dil oluşturmasını gerektiriyordu. İşte işlerin karıştığı nokta da buydu. Çünkü dil her zaman cazip, baştan çıkarıcı bir araçtır, dolayısıyla herhangi bir dille kurulan "öteki" yabancı olduğu kadar cazip, yadır-

gâtıcı olduğu kadar gizemli ve baştan çıkarıcı da olabilir. Giderek bu dili kuran öznenin gizli arzu ve hayallerini de yansıtabilir.

Ben *Efendilik, şarkiyatçılık, Kölelik*'te, Osmanlı İmparatorluğu'nu koruma retorığı başka bir dili gerektirene kadar, Doğu'nun romantik İngiliz ve Fransız yazarlarca nasıl böyle paradoksal bir "öteki" olarak yapılandırıldığını göstermeye çalıştım. Edebiyatta bu bakış açısı ilginç çelişkiler sergileyerek kendini ele verdi çünkü sömürge halkları kendinden (ya da Batıdan) farklı görmeye karar vermiş birçok yazar, bu farklılığı temsil ederken kendinde yansıdığı ya da özlediğı bir öteki-ben'i anlatıyor buldu kendini. Beckford, Byron, Lamartine'de olduğı gibi. Günümüzde ise Homi Bhabha bu ikircikli dilin işlevselliğini sömürüleni de kapsayacak biçimde genişletti.⁴ Bhabha'ya göre sömürgeci ya da egemen özne kendini yaratır ve nesnesini tanımlarken öylesine ikircikli bir dil oluşturmak zorundadır ki (hem yabancı hem yakın, hem suçlu hem masum, hem güzel hem çirkin, hem vahşı hem evcil) bu ikircikli dille sömürülene ya da egemen olunan zorunlu olarak direniş alanları açar. Dahası "öteki" kendini nesneleştiren sömürgeciye onu taklit ederek de direnir. Taklit bile bir direnişe dönüşebilir. Çünkü her taklit bozguncudur. Böylece özne-nesne, yapılandırılan-yapılandırılan ilişkisi bozulur; ortaya melez yapılar çıkar. Bu melezleşme ya da bozulma her iki taraf için de geçerlidir. Sömürgeciyle sömürülen sürekli birbirlerini bozan bir ilişkiye girerler; bu ise sömürülenin direniş alanını oluşturur.⁵

Sömürgeciliğı Said'in yapığı biçimde genellemek ve Batı'nın değışmez bir söylemi durumuna indirgemek sömürge-

4 Homi Bhabha, "Of Mimicry and Man: The Ambivalence of Colonial Discourse," *Screen*, 28 (Ekim, 1984), ss. 124-33.

5 Örneğın Orhan Pamuk'un *Beyaz Kale'si* böyle bir taklit-direniş kuramı çerçevesinde de okunabilir.

cilik sonrası yazarlar ve düşünürler tarafından şu iki noktadan eleştirildi: 1) Tarihçilere göre, sömürgeciliğin tek tek “tarihsel” boyutu ihmal ediliyordu. Farklı yerlerde ve farklı tarihsel dönemlerde uygulanan sömürgecilik yöntemleri de, üretilen sömürgecilik söylemleri de, elbette farklılıklar göstermeliydi. 2) Siyaset bilimcilerine ve antropologlara göre, sömürülen Doğu sanki çok pasif, çok tepkisiz, üzerinde her türlü oyun oynanabilen bir satranç tahtası gibi ortaya çıkıyordu; sanki bütün bu olup bitenlere hiçbir tepki gösteremez hiçbir direnç oluşturamazmış gibi. Bu iki soruya aranan yanıtlar ise, temelde Said’le aynı fikirde olmakla birlikte, bu konuları araştırıp yazmayı kendine amaç edinen birçok sömürgecilik sonrası yazarın uğraş alanını oluşturdu.

Peki, böylesine kılı kırk yaran sömürgecilik sonrası eleştirinin amacı neydi? Batı-Doğu karşılığının değişmez kutuplaşmalar biçiminde görünmemesi için nasıl bir dil geliştirilmeliydi? Sömürgecinin sömürdüğünü konuşturmadığı, onun yerine kendisinin konuştuğu ve onu kendi yarattığı bir dilde temsil ettiği varsayımı kabul edildiğinde, sömürülenin de buna direnecek dili geliştirip geliştiremeyeceği ve bu tür bir direnişin olası başka sonuçları gündeme geldi. Çünkü, direniş amacıyla da olsa, bu dil bir merkezden konuşulduğu sürece kendi iktidarını yaratmayacak mıydı? Bu soruya yanıt ararken sömürgecilik sonrası söylemler merkez-çevre ilişkisini de kapsayacak biçimde genişledi.

Ötekileştirme bir öteki yaratıp onun yerine konuşmaksa eğer, her konuşabilen bir başkasını ötekileştiriyor demektir. Buna göre ötekileştirilenin hiç konuşamayan olması gerekir. Sömürgelerdeki entelektüel seçkinler konuşarak ötekileştirilmeye direnirler; ama bunu yaptıkları anda başkalarının namına konuşarak kendilerinin altında ve dışında “ötekiler” yaratırlar. Kadınlar, işsizler, eğitimsizler, işçiler, vb. İşte bu “en alttaki ötekiler” konuşabilirler mi? Gayatri Spivak “Can

the Subaltern Speak" (En Altındaki Ötekiler Konuşabilirler mi?) başlıklı makalesinde bu paradoksa dikkat çekti.⁶

Sömürgecilik sonrası eleştiri ciddi bir revizyona tabi tutmak üzere bütün bir Batı düşünce geleneğini de mercek altına almaktan geri durmadı. Neden bu geleneğin evrensel kültürün temellerini oluşturduğu varsayılmaktadır sorusunu sordu. Neden düşünce tarihi Plato ve Aristoteles'le, tiyatro Yunan tragedyalarıyla, modern felsefe Descartes'la başlar? Bunlara denk düşen şeyler, belki de daha iyi ifade edilmiş biçimlerde Doğu geleneğinde yok mu? Onlar nerede? Unutulmuşluğa mahkûm edilmiş olmalarının tek nedeni çevrilmemiş, yani konuşamamış olmaları olamaz mı? Dahası, Batı geleneğinin yücelttiği değerlerin evrenselleştirilmesi neden? Başka geleneklerin farklı değerleriyle daha üstün ve insani bir uygarlık tarihi oluşabilecekken birçok yönüyle de bir barbarlık tarihi olan Batı geleneği neden bize İnsan Bilimleri şemsiyesi altında evrensel bir uygarlık ölçütü olarak sunuluyor? Bu sorular elbette edebiyat alanını da kapsayacaktı ve öyle de oldu. Fiilen sömürge olsun olmasın, edebi zevk ve kıstasların siyasi ve ekonomik olarak güçlü bir merkezce belirlenmesi eleştirildi. Özellikle de Büyük Britanya imparatorluğunun kolonilerinde uluslaşma süreçlerinin edebiyata yansımaları sömürgecilik sonrası kuramlar ışığında yeniden değerlendirilirken, bu değerlendirmelerde Freud sonrası psikiyatriden de yararlanıldı. Örneğin Chris Prentice, Lacan-Kristeva kategorilerini kullanarak üretilen dilin psikolojik boyutuna dikkat çekti. İngiltere'den *Imperial Mother* (Emperyal Ana), kolonilerden *daughter-colonies* (Kız çocuklar), ulustan *manhood of nation* (ulusun erkekliği) diye söz edilirken, uluslaşma bir olgun-

6 G.C. Spivak, "Can the Subaltern Speak? Speculations on Widow Sacrifice," *Wedge* 7-8 (1985), ss. 120-130.

laşma süreciyle, bu olgunlaşma süreci de, neredeyse oedipal bir pisişik süreçle eş tutuluyor ve bu süreçte ulusa, anneden ayrılırken yitirdiği ilk arzunun tatmini vaat ediliyordu. Benzer bir analizi Bülent Somay Türkiye bağlamında yaptı.⁷

Özetle, sömürgecilik sonrası kuramsal çalışmaların hedefi, özne pozisyonlarının içerdiği iktidarı ortaya çıkarmak ve yıkmak, bütünsel ve genellemeci Batı tarihçiliğini irdelemek ve eleştirmek, Batı'nın kendi dışındaki yer ve kültürler hakkında ürettiği söylemleri eleştirel bir biçimde izlemek; bu söylemlerin barındırdığı iktidar arayışlarını açık etmektir diyebiliriz. Ama bu amaçla izlenecek stratejiler hâlâ belirlenmesi gereken yöntemler, yanıtlanması gereken sorularla çevrilidir. 1977'de bitirdiğim bu çalışmayı, şu cümleyle noktalamıştım: "Doğu hakkında Batı'nın ürettiği söylem egemen olduğu sürece, Doğu'nun ancak bu söylem ve söylemin mitleriyle yansıtılacağı irdelememiz gereken bir olgu olarak kalacaktır." Bu gözlemin üzerinden yirmi beş yıl, yani çeyrek asır geçti. Ve sömürgeci ideoloji bütün bu eleştiriye rağmen pratikte bir adım bile gerilemiş değil.

7 Chris Prentice, "Some Problems of Response to Empire in Settler Post-colonial Societies," *Describing Empire* (Londra ve New York, 1994), ss. 45-61. Bülent Somay, "Bir Garp Mukallidi Züppenin İtirafı," *Defter* 43 (2001), ss. 39-54.

BİRİNCİ BÖLÜM

ŞARKİYATÇILIK VE DOĞU MITİ

Doğu miti dendiği zaman akla on dokuzuncu yüzyıl Avrupa romantiklerinin Doğu'ya yönelişlerindeki heyecanlı arayış gelir. Byron'dan Goethe'ye, Hugo ve Musset'den Flaubert ve Baudelaire'e dek on dokuzuncu yüzyılın belli başlı yazarlarında görülen, Goethe'nin "Hegire" (Hac), Nerval'in "Vers l'Orient" (Doğu'ya) çağrısında dile gelen Doğu merakı, Doğu'yu inceleyen bir bilim dalı olarak kabul edilen şarkiyatçılıktan çoğu kez ayrı tutulur. Bu mittten esinlenen yapıtlara da bilim dışı edebi fanteziler olarak bakılır. Oysa on dokuzuncu yüzyılın Doğu'ya ilişkin edebi yapıtları on sekizinci yüzyıl şarkiyatçılığının bir uzantısıdır. Ne var ki, Avrupa'nın Doğu'yu düşlemesinin bu edebi ürünleri, sistematige bağlanması oldukça güç, karmaşık bir tur oluşturur. Bu türü sistemli bir biçimde ele almaya çalışan çok sayıda inceleme, türün değişken özellikleri arasında kaybolmuş ve sonunda bibliyografik çalışmalara dönüşmüştür. Bunların içinde, Raymond Schwab'ın *La Renaissance orientale* (Doğu Rönesansı) adlı çalışması hem en kapsamlı hem de en sistemli olanıdır. Schwab'ın kitabı, on dokuzuncu yüzyılda

felsefe ve edebiyat alanlarında Doğu'dan kaynaklanan etkileri eksiksiz bir biçimde sunar.

Bu kitabı yazarken Schwab'ın iddiası Batı fikir tarihinin incelenmemiş bir yönünü tamamlamaktı. "Neden Bu Kitap?" diye başlayan önsözünde Doğu'nun Batı'ya etkisini yalnızca bir uzmanlık alanıyla (şarkiyatçılıkla) sınırlı görmenin yanlışlığını, bu etkinin Batı düşünce tarihinde klasik Yunan ve Roma kadar önemli bir yeri olduğunu söyler. Kitabının ilk bölümü de adını Schwab'ın tezinden alır: "Bir Doğu Rönesansı Vardır". Bu bölümde Schwab, on dokuzuncu yüzyıla gelinceye dek Batı'nın Doğu'ya karşı tavrının nasıl hayret dolu bir yabancılıktan yukarıdan bakan bir takdire dönüştüğünü özetler.¹ Avrupa bu dönüşümü iki şarkiyatçının, Anquetil-Duperron ve William Jones'un araştırmalarına ve Hint klasiklerini tanıtmak ve çevirmek için gösterdikleri çabalara borçludur. 1784'te başlayıp, 1805'e kadar birbirini izleyen çevirilerle Avrupa, *Şakuntala*, *Bagavad-Gita*, *Gita-Govinda* gibi Hint klasiklerini öğrenmiş ve bu sayede yeni bir hümanizmanın temelleri atılmıştır. Anquetil-Duperron ve William Jones'un çabaları Silvestre de Sacy tarafından İran ve Arap klasiklerinin çevrilmesi ve tanıtılmasıyla gelişmiş, Sacy'nin öğrencisi Hamilton'un 1803'te Paris'e gelen Frederick Schlegel'le tanışması ve onun hocalığını yapması sonunda Doğu etkisi Alman düşün ve edebiyatına da girmiştir. 1830'dan başlayarak Doğu etkisi bütün alanlarda -din, felsefe, edebiyat- görülür. Schwab, Balzac'ın *Louis Lambert* adlı romanında Louis Lambert'in eğitiminde Batı tarihi ve İncil kadar "evrensel tarih"le Hint din ve uygarlığının da yer almasını vurgular. Demek ki *Louis Lambert*'in yazıldığı tarihte artık Doğu, Batı kültürünün saygın bir parçası

1 Raymond Schwab, *La Renaissance orientale* (Doğu Rönesansı), Paris, Payot 1950, s. 32.

haline gelmiştir. Schwab'a göre on dokuzuncu yüzyıl romantiklerinin Doğu'ya bu denli çekilmelerinin temelinde kendileriyle Doğu edebiyatında ortak olan noktayı keşfetmeleri yatar: Doğu edebiyatı tümüyle romantiktir ve on dokuzuncu yüzyıl Avrupa romantiklerini bu denli derinden etkilemesinin nedeni budur.²

Schwab 1830'larda adeta bir patlama yapan şarkiyatçılığın Batı düşününe etkisini incelemesini sürdürerek dilbilimden yeni bir mitoloji alanının oluşmasına, Amerikan transandantalizminden (Emerson, Whitman) Avrupa panteizmine, Hugo'dan Baudelaire'e edebiyatta egzotizme, Schopenhauer, Wagner, Nietzsche'nin üstün ırk teorilerine kadar uzanan bir alanda bu etkiyi sınıflandırır. Şarkiyatçılığın etki alanına Rusya'yı bile dahil eder ve Tolstoy'un barışçıl dünya görüşünün temelinde Doğu felsefesinin yattığını söyler. Schwab'ın devasa çalışmasının dayandığı bilgi birikimi ve araştırma titizliği gerçekten etkileyicidir ve burada verilen kısa özetle değerlendirilmesi de mümkün değildir.³ Ne var ki, Batı'da bir "Doğu" Rönesansı'nın gerçekleşip gerçekleşmediği, hele bir "rönesans"ın kalıcı olması gereken unsurları irdelendiğinde, hâlâ yanıtlanması gereken bir sorudur. Schwab, Doğu'nun Batı'ya etkisini değerlendirirken, bu etkinin Batı'nın "öğrenme, tanıma, anlama" isteğiyle kamçilandığına inanıyor ve bu istek tatmin olduğu ölçüde bir Doğu Rönesansı'nın gerçekleştiğini savunuyordu. Batı'nın Doğu'ya yönelttiği ilgide varlığı yadsınamayacak başka bir isteği, "sahip olma ve yönetme" isteğini ya da anlamadığını anlaşılır hale getirmek yoluyla ona egemen olma özlemini hiç söz konusu etmiyordu. Oysa şarkiyatçılık Avrupa'da sömürgecilikle hem eşzamanlı hem de çoğu yerde

2 Schwab, s. 119. Bu konuya tekrar değineceğim.

3 Schwab'ın kitabının Türkçe'ye çevrilmemiş olması bir kayıptır.

eşamaçlıdır. 1878'de Edward Said tarafından yazılan *Orientalism* (Şarkiyatçılık) adlı kitap konuya Schwab'ın ele aldığı bu açıdan baktı ve şarkiyatçılığı sömürgeciliğin bir kurumu olarak niteledi. Şarkiyatçı söylemle, sömürgeci söylemin birbirini tamamlayan ve destekleyen boyutlarını inceledi. Schwab'ın tümüyle gözardı ettiği bir tezi savunan bu kitaba da kısaca değinmemiz yerinde olacaktır.

Said, *Orientalism*'de kendini üstün gören ve bu üstünlüğünü korumak isteyen bir kültürün (ki Batı kültürü böyledir) başka bir kültürü eşiti olarak anlayıp değerlendiremeyeceğinden yola çıkar. Hele bu kültür sömürgeciliğin askeri ve ekonomik amaç ve kurumlarıyla da besleniyorsa, yani egemen kültürse.⁴ O zaman öğrenme ve anlama isteği "izin vermek, ezmek, meşruiyet tanımak, yasaklamak, doğrulamak" gibi tutkulara dönüşür.⁵ Şarkiyatçılık da ister bir bilim, ister bir tavır ya da tavırlar yumağı olarak, Avrupa'nın sömürgeci kültürünün bir kurumu olduğu için, ondan bağımsızlaşamamış ve bu tutkulardan arınamamıştır.

Said'e göre şarkiyatçılık "Avrupa'nın yaşantısında özel bir yeri olan Doğu'yu tanımlama çabasıdır."⁶ Doğu yalnız Batı'yla komşu olmakla kalmayıp, aynı zamanda Batı'nın en büyük, en zengin, en eski sömürgesidir. Dil ve uygarlıklarının kaynağı, kültürel rakibi, "kendinden başka"nın yani "öteki"nin en derin ve ısrarlı simgesidir.⁷ Şarkiyatçılık, Doğu'yu Batı'nın kültürel ve ideolojik kurumları, bu kurumla-

4 Said *Orientalism*'de Foucault'nun kuramsal analizini uygular. Buna göre bütün egemen kültürler kendilerine uygun bir "hakimiyet" söylemi yaratırlar ve bu söylem içerisinde kendilerinden başka kültürleri istedikleri gibi yansıtır. Bu çarpık yansıma gerçekte bir kültürün diğer bir kültüre egemen olma yollarından biridir.

5 Edward Said, *The world, the Text, and the Critic* (Dünya, Metin ve Eleştirmen), Londra, Faber and Faber, 1983, s. 9.

6 Said *Orientalism* (Şarkiyatçılık), New York, Pantheon, 1978, s. 1.

7 Said *Orientalism*, s. 3.

rın yarattığı sözcükler, imgeler ve doktrinlerle bezenmiş bir söylem yoluyla algılamaktır. Bu söylemi kuran ve sürdüren Avrupa'dır. Avrupa bu söylem sayesinde "Doğu hakkında gözlemler yaparak, Doğu'ya ilişkin görüşleri onaylayarak, Doğu'yu tarif ederek, orada yerleşerek, kâğıt üzerinde onu üreterek, kısaca Doğu'ya egemen olarak" sarsılmaz otoritesini kurmuştur.⁸ Oysa, şarkiyatçılığın yarattığı ve yaşattığı bu söylemin gölgesinde Doğu hakkında özgürce konuşulamaz. Şarkiyatçılıktan söz etmek on altıncı yüzyıldan başlayarak İngiliz ve Fransız emperyalizminden söz etmekle birdir. Şarkiyatçılık büyük ölçüde bir İngiliz ve Fransız projesidir ve bu proje bütün Hindistan'ı, Levant'ı, İncil'in coğrafyasını, Baharat ve İpek Yolu'nu, sömürgeci ordularını, idarecilerini, muazzam bir skolastizmi, sayısız Doğu uzman ve teknisyenini, karmaşık bir Doğu kavramları dizisini (Doğu despotizmi, Doğu ihtişamı, Doğu zulmü, Doğu duyusallığı), birçok Doğu tarikatını, felsefesini -liste uzatılabilir- içine alır.

Said şarkiyatçılığın tarihi eksenlerini de şöyle belirler: Şarkiyatçılığın modern ve belirleyici metinleri Napolyon'un Mısır seferi ile William Jones ve Anquetil-Duperron çevirilerinden sonra yazılmaya başlanmış ve Doğu hakkında her şiir, öykü, risale, seyahatname bir diğerini beslemiştir. Nitekim Said, Edward William Lane'in *Manners and Customs of the Modern Egyptians* (Çağdaş Mısırlıların Örf ve Adetleri) adlı kitabının Nerval, Flaubert, Richard Burton gibi birbirinden çok değişik yazarlarca kaynak kabul edilmesini bunun kanıtı olarak görür. Doğu, Batı için nesnel gerçekliği olan bir yer değil, bir metindir. Doğu'ya ancak bu metin üzerinde ulaşılabilir, bu metnin dışında bir Doğu yoktur, çünkü bu metnin dışında Doğu'ya ilişkin bilgi yoktur. Doğu'ya ilişkin tüm bilgiler için şarkiyatçılık metinlerine başvurmak gereklidir.

8 Said *Orientalism*, s. 3.

Metnin yazarı, yani Batılı şarkiyatçı, bu bilginin üreticisi ve sahibi olmakla, bilginin nesnesi olan Doğu üzerinde de egemendir. Bu metne göre Doğu hep aynı sıfatlar, aynı imgelerle betimlenir, metin tekrar tekrar üretilir ve bu bilginin esnesi olan Doğu sanki hiç değişmezmiş gibi yansıtılır.

Edward Said'in kitabı yayımlandığı zaman şarkiyatçılar arasında büyük bir tepki yarattı. Uğraşlarını meşru bir bilim dalı olarak gören şarkiyatçılar, yaptıkları işin bilinçli ya da bilinçsiz yanlışlığı üzerine kurulmuş bu incelemeyi reddettiler. Oysa biliyoruz ki Batı edebiyatının en eski temalarından biri, kudretle bilginin tehlikeli özdeşliğidir. Orta Çağ Avrupa'sında Kilise'nin resmi bilimi dışında bilgi yasaklanmış ve aydınlanma çağına dek, yasak bilgiye öykünen bir dizi Faust cehennemi boylamıştır. Rönesans'ta bile, Rabelais'nin ölümsüz yapıtında, baba dev Gargantua, kendinden de devasa oğlu Pantagruel'e "vicdansız bilgi ruhun ölüdür" uyarısında bulunarak bilgiyi bir kudret aracına dönüştürmemesini öğütler. Ne var ki Edward Said *Orientalizm*'deki tezinde haklı görünmektedir. Doğu hakkında bilinçli ve maksatlı olarak üretilen bilgi Batı'da vicdani bir değerlendirmeye konu olmamıştır. Bunun nedeni de sömürgeciliktir. Doğu Batı'nın sömürgesi olduğu sürece, zaten kurulu efendilik-kölelik ilişkisi Doğu'ya ilişkin metinlerin belli bir doğrultuda üretilmesiyle pekiştirilecekti. Bilimin iyi amaçlar için olduğu kadar kötü amaçlar için de kullanılabileceğini bilen ve bu konuda özdenetimini on beşinci yüzyıldan beri belli bir duyarlılıkla sürdüren Avrupa, bu tür bir denetimi şarkiyatçılığa uygulamamıştır.

Ben çalışmamda on dokuzuncu yüzyıl başı romantiklerinin yarattığı Doğu mitinin belirli bir süreçte, sömürgeci politikalara ve bu politikaların geliştirdiği kamuoyu tepkisine koşturularak nasıl değiştiğini göstermeyi amaçladım. Edward Said'in ve Raymond Schwab'ın çalışmalarının kapsa-

mıyla kıyaslanınca benimki ancak bir “örnek olay çalışması” sayılabilir. Çalışmamda on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında Fransa ve İngiltere’de Batı’nın mesafe ölçüsüyle “Yakındoğu” ya da o zamanki deyişle “Levant”, hakkında yaratılan edebiyatı inceledim. Batı’da on dokuzuncu yüzyılın başında Doğu’ya duyulan ilginin özellikle öykü ve yolculuk anıları türünde birbiri ardınca yayımlanan yapıtlarla dile geldiğini biliyoruz. Edebiyatta “Doğu” modası ya da “Doğu miti”, öykü ve anı türünde bazı başyapıtların yanısıra pek edebi sayılmayacak ürünler de ortaya koydu. Bu kitapların sayıca çokluğu bile sözünü ettiğimiz ilgi alanının tarihi ve sosyolojik temellerini araştırmak için yeterli bir neden sayılabilirdi. Bundan da öte, Doğu’yla ilgili yazılar, nitelikleri ne olursa olsun, şarkiyatçılığın kendine özgü söylemindeki ilginç ve karmaşık bir sosyolojik olgunun incelenmesini gerektiren bir malzeme oluşturuyordu. Bu olgunun anlaşılmasıysa, Batı’nın “yakın” Doğu’ya yönelişinin toplumsal ve siyasal nedenlerini, Doğu’ya aldığı tavır ve tavırlar yumağını çözümlemekle ve “Doğu Sorunu” çerçevesinde tarihi gelişmelerin bu tavırları nasıl belirlediğini görmekle mümkündür.

Önce, Doğu miti nedir? Romantik arayışın on sekizinci yüzyıl akılcılığına ve burjuva tekdüzeliğine başkaldırırken ürettiği birçok mittenden biridir. Orijinallik arayışında her şeyi denemeye hazır romantiklerin, orijinal olanı bulduklarında paradokslu bir tavırları vardır. Orijinal bir fikir, yapıt, konu onları heyecanlandığı ölçüde kışkandırır ve mutlaka daha orijinal olmaya iter. Örneğin Shelley, Ufizzi galerisinde gördüğü Medusa resminden çok mu etkilendi, bu etkiyi dile getiren şiiri mutlaka Medusa’nın olağandışılığını aşmalıdır. Yılan saçlı bu kadın kendi içinde yeterince orijinal sayılamaz, ta ki dehşet, korku ve ölümün güzelliğinin bir simgesi haline getirilebilsin. Ölüm aşkı, korku ve dehşetin çe-

kiciliği, romantiklerin klasik mitolojiye kattıkları ikinci bir mitik düzlemdir. Dokundukları her şeyi mitleştiren mityapıcılarıdır romantikler. Klasik mitolojiyi bile yeterince “mitik” bulmayıp yeniden mitleştirmeyi başarmışlardır. İncil bile ellerinden kurtulamamıştır. Şeytan kötüydü belki, fakat kötülüğü ölçüsünde çekici, isyankârlığı ölçüsünde kahramandı romantikler için. Doğu da romantiklerin mit tezgâhından geçmek zorundaydı ve geçti de. Delacroix’nın tabloları Doğu hakkında mıdır, yoksa duyusal ve tüyler ürpertici bir egzotizmi mi sergiler? Saba Melikesi Belkis, Salome, Kleopatra Doğu tarihinin ünlü simaları mıdır yoksa karanlık güçlerle bezenmiş, felaket ve ölüm getiren meşum kadınlar mı?

Romantik mitkuruculuğu olağandışı bir estetik yaratmak için mitlerden yararlanıyordu, ama bunu yaparken mitlerin oluşumuna ilişkin bütün tanımlamaları da çıgnıyordu.⁹ Bilim öncesi mitlerin, varoluşun çözümlenmemiş yönlerini, insanın yönetemediği doğa güçlerini açıklama, olağanlaştırma, evcilleştirme güdüsüyle yaratıldığını biliyoruz. Bu mitik öyküler korkutucu ve gizemli olanı insanlaştırmak ve evcilleştirerek daha az gizemli daha az korkulu hale getirmeyi amaçlıyordu. Romantik mitkuruculuğun amacı ise bunun tam tersiydi; olağan, güncel ve açık olanı yadsımak, olağandışı, ilkel ve gizemli olanın peşinde koşmak; bunlar bulunduğu zaman bile orijinallik uğruna bunları bir kat daha yabancılaştırmak. İşte romantikler on sekizinci yüzyıl şarkiyatçılığını böyle bir uğraş içindeyken ele aldılar. Ve Doğu onların elinde olabildiğine yabancılaştırıldı, gizemleştirildi, kişiselleştirildi. Öyle ki Doğu’yu konu almış ne kadar romantik yazar varsa o kadar da Doğu belirdi on do-

9 Bu romantik eylem yirminci yüzyılın başında kendi eleştiri ekolünü yaratacaktır: Frye ve Jung’un öncülük ettiği arketipçi eleştiri.

kuzuncu yüzyıl romantik yazınında. Byron'ın Doğu'su, More'un Doğu'su, Hugo'nun Doğu'su, Vigny'nin Doğu'su, Musset'in Doğu'su, yüzyılın sonuna doğru da Nerval, Flaubert, Baudelaire, Gautier'nin Doğu'ları vb.. Sonunda bütün bu Doğu'ları biraraya getirip romantiklerin yarattığı Doğu mitini şöyle tanımlayabiliriz: Ebedi ve değişmez bir Doğu vardır. Ve bu Doğu değişmezliğini bir ölçüde karşılıklarını çözümlememesine borçludur. Doğu her şeyden önce bir tezatlar ülkesidir. Orada en korkunç suçlarla en arı bir masumiyet, en affetmez tabularla en çıldırtıcı duyusallık ve yasak zevkler, efendilikle kölelik, kişiliklerde yoğun çelişkiler (çiftkişiliklilik) birlikte bulunur. Romantikler bir yandan bu saydığım öğelerle bir Doğu miti ya da Doğu düşü yaratırken, bir yandan da bu düşü yaşantıya dönüştürmeye çabalamaktan geri durmuyorlardı. Her romantik yazarın gönlünde bir Doğu yolculuğu yapmak özlemi yatıyordu. Gerçi Doğu'ya gidip gitmemeleri Doğu hakkında yarattıkları edebiyatın esin kaynaklarını hiç kurutamıyordu ama tek başına 'Doğu Yolculuğu' Doğu mitine yeni bir öge ekleyebiliyordu: Kişilik arayışı. Kendini tanımanın, bütün dinleri içeren evrensel bir dine kavuşmanın, değişkenliğe karşı değişmezliğin, yeni bir hümanizma yaratmanın çeşitli boyutlarını oluşturduğu bu arayış, romantik Doğu mitinin felsefi ve dini eksenlerini de oluşturuyordu. Fakat Doğu yolculuğu anılarında da romantikler mitte gerçeği yüzleştirmekten kaçındılar. Ya anılarını mite uydurdular (Byron gibi) ya da kişisel özlemlerini anılarına (Lamartine gibi). Sonunda bu arayış da kültürel bir yenilenmeye dönüşmedi, on dokuzuncu yüzyılın Doğu miti yerini yeni Doğu mitlerine bıraktı, geride de zengin bir egzotik külliyat. Ayrıca, romantik arayış retorığı ile sömürgeci söylemin örtüşmesi, bu edebiyatı belli sınırları aşamayan kalıplaşmış bir sanat dalı haline getirdi. On dokuzuncu yüzyılın birinci yarısında romantizmle

birlikte sömürgecilik de doruğuna tırmanıyordu. Varlığını zaten baştan beri sömürgeciliğe borçlu olan şarkiyatçılık artık sömürgeci söylemin siyasi, sosyolojik, coğrafi alanlarıyla örtüşmeye başlıyordu. Sömürgeci-şarkiyatçı söylemin belli bir teması ise hepsi doğuştan megaloman olan romantiklere çok cazip gelmişti: Bu tema, kurtarıcılık (messiahçılık)'tı. Romantik arayış estetik, felsefi, dini amaçlara yöneldiğini söylerken, sömürgecilik bu retoriği geri ırkları kurtarmayı amaçlayan felsefeleriyle destekliyor ve besliyordu. On dokuzuncu yüzyılın en yaygın ve güçlü akımlarından sayabileceğimiz kurtarıcılık, bütün toplumsal konulara kurtaranlar ve kurtarılacaklar gözüyle baktı. Bu bakış romantiklere de çok çekici geliyordu. Yalnız, Doğu'nun geri halklarını kurtarabilmek için, onlar üzerinde egemenlik kurmak gerekiyordu. İşte sömürgeciliğin kurtarıcılık söylemiyle romantik arayışın örtüştüğü bu noktada, arayışın nerede bittiğini ve sömürü, baskı, egemenlik hırsına dönüştüğünü söylemek zordur. Bu çalışmanın başlıca amacı belli bir tarih kesiti içinde bu soruyu ayrıştırmaktır. En başta, Doğu'ya düzülen siyasi övgüler, Doğu'nun siyasi aşağılanmasıyla çelişiyordu. Kişisel düşlerin siyasi düşlere, şairin siyasetçiye, yolcunun sömürgeciye, şarkiyatçının sosyoloji kuramcısına dönüştüğü, yani sömürgeci söylemin, artık işlevini yitirdiği için, romantik retoriği dışladığı noktada, romantik arayışın yarattığı belli bir Doğu miti de yıkıldı.

Bu "belli Doğu miti"ni çalışmamda Türk miti olarak saptadım. On dokuzuncu yüzyılın başından Kırım Savaşı'na kadar Türk mitinin İngiliz ve Fransız edebiyatlarındaki dönüşümünü inceledim. Çünkü bence Türk mitinin dönüşümü Doğu mitinin dönüşümlerinin bir izdüşümüdür. Nitekim çalışmamın tipik bir dönüşümü ortaya çıkardığını sanıyorum. Mitkurucuların yarattığı Türk mitiyle sömürgeci söylemin kapsamında yaratılan Türk miti bazı farklılıklar

gösterir. Beckford, Byron ve Hugo'nun yarattığı Türk mitinde romantik mitkuruculuğu öğeleri ağır basar, Lamartine'in yarattığı Türk miti ise sömürgeciliğin resmi söylemi içinde değerlendirilebilir. Tarihi gerçeklerin sömürgeci söylemi uyarlamasına koşut olarak Lamartine'den sonra Türk mitinin de sürekli "uyarlandığı" ve sonunda Kırım Savaşı'nı kamuoyuna kabul ettirebilmek için Türk imajının evcilleştirilmesi gerektiğinde Türk mitinin de yıkıldığı görülmektedir. Türk mitinin yıkıldığı noktada birkaç gerçekçi yazar (Dickens, Thackeray) bütün Doğu mitini de yıkmayı denemiş, fakat gerek romantizmin aradığı yeni düş, gerekse sömürgeciliğin aradığı yeni egemenlik alanları karşısında başarılı olamamışlardır.

İKİNCİ BÖLÜM
İNGİLİZ VE FRANSIZ EDEBİYATINDA
TÜRK MİTİNİN KÖKENLERİ

Orta Çağ'da İngiltere ve Fransa'da Türk kavramı, Hristiyan fanatıklığıyla biçimlendirilmiş ve Haçlı ruhuyla pekiştirilmiş bir kavramdı. Müslüman demek şeytanın çocuğu, Hristiyanlarca bir sahtekâr sayılan Muhammed'in müridi demekti. Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'yla ilişkileri yoğunlaştıkça bu değerlendirmeler nitelik değiştirdi. Kanuni Sultan Süleyman döneminde Osmanlı İmparatorluğu on altıncı yüzyılda Avrupa'nın en güçlü devleti haline geldi. Coğrafi yakınlık yüzünden Fransa'nın Osmanlı İmparatorluğu ile ilişkileri İngiltere'ninkinden bir yüzyıl önce başladı. Osmanlı İmparatorluğu ile Fransa arasındaki ilk önemli diplomatik ilişki Kanuni'nin I. François'yı İspanyol esaretinden kurtarmasıyla başlar.

On yedinci yüzyılda Fransa, Osmanlı İmparatorluğu ile oldukça yoğun diplomatik ilişkiye girdi. Kandiye Kuşatması'nda, Avusturya-Osmanlı savaşlarında, Saint-Gothard Savaşı'nda, Karlofça Antlaşması'nın imzalanmasında, Fransa arabulucu rolündeydi. On yedinci yüzyılda da Fransa Osmanlı İmparatorluğu'nun Avusturya, İran ve Rusya'yla sa-

vaşlarında aynı rolü oynadı. Pierre Martino'nun gözlemlediği gibi:

Bu diplomatik ilişkilerin edebiyata etkisi hiçbir sefer gecikmedi. Önce *Le Mercure galant* ve başka gazetelerde makaleler çıkmaya başladı, arkasından dergilerde kaba saba resimlere ve çocuksu öykülere yer verildi. Birkaç yıla varmadan, olayların da belirginleşmesiyle tarihi kitaplar siyasi yorumlar ve hemen ardından edebi kitaplar yayımlandı. İki örnekle yetineceğim. 1665'e doğru Fransa, Avusturya-Osmanla çatışmasında doğrudan taraf oldu ve bunun sonucunda da XIV. Louis'nin elçileriyle Sultan'ın vezirleri görüşmelere giriştiler; kapitülasyonların yenilenmesi gereği büyük bir gürültüyle ilan edildi. Bunu izleyen 15-20 yıl içinde Türklere ilişkin tarihi öyküler en az dört kat arttı, Türkler hakkında bir düzine roman ve öykü yayımlandı... *Bayazıt* trajedisinin ve Türk usulü töreniyle *Kıbarlık Budalası*'nın yazılışı da bu döneme rastlar.¹

Osmanlı Devleti'nin Fransız Hükümeti'ne tanıdığı kapitülasyonlar Fransız-Osmanlı ilişkilerini biçimlendirmede daha da önemli bir yer tutar. Bâb-ı Âli'ye ilk daimi Fransız temsilcisi 1536'da atandı ve bunu 1543'te ilk kapitülasyonlar izledi. Fransa'ya bu ilk kapitülasyonları veren Kanuni Sultan Süleyman, "muhteşem ve kudretli Türk" imajını da yerleştirdi.

Osmanlılar'ın Avrupa'da nüfuzunun artması 1520'de tahta geçen ve 46 yıl başta kalan Süleyman sayesinde. Süleyman adaleti ve hoşgörüsüyle kendini halkına sevdirmişti. Ordularını bizzat yöneten başarılı bir kumandan, "kanuni"

1 Pierre Martino, *L'Orient dans le littérature française au XVIe et XVIIe siècle* (On Yedinci ve On Sekizinci Yüzyıl Fransız Edebiyatında Doğu), Paris, Hachette, 1906, s. 87.

lakabına hak kazanan bir kanun koyucu, sanat ve edebiyatın koruyucusu, Batılı çağdaşları V. Charles, I. François ve VIII. Henry ile boy ölçüşebilecek bir hükümdardı. Osmanlı geleneklerinden büyük ölçüde habersiz olan Batı dünyasında da Sultan Süleyman fetih ordularının başında ya da Cuma namazı ihtişamı içinde tanıdık bir sima haline gelmiş ve her yerden çok Fransa'da "Muhteşem Süleyman" olarak ün yapmıştı.²

Sultan Süleyman'ın tahta çıkışıyla Fransa'da adı bilinmeyen bir yazarın *La Généologie du grant turc: à présent rég-nant* (Halen Hükümrân Büyük Türk'ün Ecdadı) adlı kitabı yayımlandı. Bundan sonra Bâb-ı Âli'de bir daimi temsilcinin bulunması ve Türkiye'ye gelen seyyah ve tüccarların anılarının giderek daha aranır bir okuma malzemesi haline gelmesi Türklerin gelenek ve göreneklerine ilgiyi artırdı. Racine'in *Bayazıt* adlı trajedisıyla Moliere'in *Kibarlık Budalası* adlı komedisi Bâb-ı Âli'de elçilik yapmış La Haye, Cesy ve d'Arvieux'nün anılarından yararlanılarak yazılmıştır.³

Pierre Martino'ya göre sömürgecilikle Doğu'ya ilginin başlaması arasında doğrudan bir ilişki vardır:

IV. Henri'den başlayarak on yedinci yüzyıl Fransa'sı büyük sömürge düşleri kuruyordu. On sekizinci yüzyıl Fransa'sı da az kalsın bu düşleri büyük bir sömürge imparatorluğu halinde gerçekleştirecekti. Ancak sömürgeciliğin başlangıcının, edebiyatta egzotizmle aynı tarihlere rastlaması ilginç bir noktadır. Burada doğrudan bir neden sonuç ilişkisi vardır.⁴

² Clarence D. Rouillard, *The Turk in French History, Thought, and Literature-1520-1660* (Fransız Tarih, Düşünce ve Edebiyatında Türk), Paris, Boivin, 1938, s. 63-64.

³ Martino, s. 90.

⁴ Martino, s. 43.

Aynı zamanda, on yedinci yüzyılda şarkiyatçıları koruyan soyluların sayısı çok arttı ve Baudier, Mezerai, du Verdier, Stochove, Chassepol, Ricaut gibi yazarların Türk tarihine ilişkin kitapları basıldı. Bunların en bilinenleri Du Ryer'in *Rudimenta grammatices linguae turcicae* (Türk Dilinin Grameri) ve d'Herbelot'nun *Bibliothèque orientale*'i, sırayla 1630 ve 1697'de çıktı. 1670-1684 yıllarında Fransız edebiyatında Osmanlılar'a karşı aşırı bir ilgi doğdu. Fr. Bernier, J.B. Tavernier, Thevenot, d'Arvieux, Chardin ve Lucas Batı Anadolu'ya gittiler ve yolculuk anılarını yayımladılar.

Bu edebi patlama on sekizinci yüzyılda Doğu'ya ve Türklerle ilişkin önyargıları değiştirmek yönünde cılız da olsa bir gelişime yol açtı. Aydınlanma düşünürleri Avrupa'nın yozlaşmış saydıkları kurumlarını (Kilise-Krallık-Askerlik) eleştirirken Buda ve Konfüçyüs dinlerinde yeni bir hayat görüşünün temel ilkelerini aradılar, bir yandan da sırf bu kurumların değişebileceğini göstermek için gelenek ve göreneklerin göreliliğini vurguladılar. Bu yeni bakış açısının bir sonucu olarak Volney'in Mısır'a ve Suriye'ye yaptığı yolculuğun gözlemleri, sosyoloji, siyaset ve dinde bilimsel yansızlık iddiasıyla yayımlandı. *Voyage en Egypte et en Syrie* (1782-1784) adlı bu kitabının önsüzünde Volney şöyle der:

Olayları anlatır ve incelerken inandığım tavra sadık kaldım, yani gerçeğe. Okuyucu cezbetmek bakımından avantajlarını bildiğim halde her türlü uydurmacadan kaçındım, çünkü yolculuk yazısının roman türüne değil tarihe ait olduğuna inanıyorum.⁵

Volney, her şeyden önce bir tarih belgesi ortaya koymak amacıyla Suriye ve Mısır'ın o günkü durumundan, halkı-

5 Constantin-François Chassebeuf, *Voyage en Egypte et en Syrie* (Suriye ve Mısır'a Yolculuk), Paris, Mouton, 1959, s. 23. Bundan böyle Volney, *Voyage* diye anılacak.

nın sosyolojik özelliklerinden, yönetiminden, mülkiyet haklarından, ticaret ve tarımından söz eder. Daha da önemlisi, "seyyahların abartmaları" başlığını taşıyan bir bölüm de kaleme alır. Bu bölümde, uzak ülkelere yolculuk yapanların, meraklı okurları düşünerek, ister istemez abartmaya giriştiklerini, bunun hiçbir yolculuk anısı yazarının yenemediği bir zayıf tarafı olduğunu söyler. Bu tutum sonucunda, anlatılan ülkenin de bir ucubeler diyarına benzediğini öne sürer. Kendisinin yanı sıra düşmekten kaçınacağını ve anılarında iki somut soruya yanıt arayacağını belirtir. Doğu'ya yönelik yeni ilgi bağlamında önemli ve anlamlı olan birinci soru, uygarlık tarihini inceleyerek bugünkü davranış ve düşünce biçimlerinin uygarlıkların tarihsel kökenlerinden kaynaklanıp kaynaklanmadığını anlamaya yöneliktir. Böylelikle insan davranışının kökenlerine inmek belki de mümkün olabilecektir. Burada Aydınlanma düşüncesinin saplantılarından birinin, insan davranışının asgari özelliklerini saptama çabasının, şarkiyatçılığa da uzandığını görüyoruz. Volney'in diğer amacıysa, Suriye ve Mısır'ın o günkü durumunun sosyolojik bir çözümlemesini yapmaktır. İlk uygarlıklar Doğu'da ortaya çıktığına göre, belki bu milletlerin bugünkü toplumsal yaşamlarında bu uygarlıkların izlerine rastlanabilir ve bu izler de Batı toplumunun davranış biçimlerini anlamakta ipuçları oluşturabilir.⁶

Volney'in bu kitabıyla on sekizinci yüzyılın Doğu'ya bakışındaki olumlu arayışı yansıttığını söyleyebiliriz. Edward Said'in sınıflandırmasına göre Volney'in kitabı ikinci tür şarkiyatçı metinlere girer. Ona göre, birinci tür şarkiyatçı metinlerde yazar öznelliğini bütünüyle gizler, ikincide gözlemlerini öznelliğine üstün tutar, üçüncüsünde ise öznelliği

⁶ Volney, *Voyage*, s. 148-150.

gözlemlerini bastırır.⁷ Bu sınıflandırmaya göre düşünürsek on sekizinci yüzyıldaki çoğu şarkiyatçı metinlerin ikinci türe girdiklerini söyleyebiliriz.

Kendi kendime, bizi yönlendiren fikirlerin çoğu bu ülkelerde [Suriye ve Mısır] doğmuştur, dedim; dini ve ahlaki anlayışımızı, yasalarımızı, sosyal yapımızı, kuvvetle etkileyen fikirler buralardan çıkmıştır. Bu durumda bu fikirlerin doğduğu yerleri, yol açtıkları gelenek ve görenekleri, bunlara uyan milletlerin karakter ve ruhunu tanımak ilginç olur. Bu ruhun, görenek ve geleneklerin ne derecelerde korunduğunu ya da değiştiğini incelemek, iklimin, idari rejimlerin etkilerini, geleneklerin kökenlerini araştırmak, kısaca, bugünkü durumu geçmişe kıyasla değerlendirmek ilginç olur.⁸

Böylece Volney belli bir hūmanizmin temsilcisi olarak şarkiyatçı düşünceyi etkilemiştir. Bu düşünce, Batı uygarlığının Doğu uygarlığından öğreneceği çok şey olduğuna inanmayı ve Batı-Doğu arasındaki uçurumu edebiyatçının değil tarihçinin kapatacağını savunmuştur.

Gene de şarkiyatçılığın genel akışında bu hūmanizmanın sesi çok cılız çıkıyordu. Doğu yolculuğu anılarının egemen biçimi, Paris'ten Kudūs'e yolculuğunu bir hac görkemiyle anlatan Chateaubriand'ın öznel ve izlenimci sesiydi. *Itinéraire de Paris à Jérusalem*'de (Paris'ten Kudūs'e) Chateaubriand klasik Doğu'yu övmüş, güncel gözlemlerinde Türkler'i hep barbar olarak nitelemiştir. Doğu'ya bakışını bütünüyle eskiye çevirmiş, ne on sekizinci yüzyılın Doğu'yu anlama çabalarına ne de on dokuzuncu yüzyılın romantik Doğu mitine kulak kabartmıştır. Oysa Chateaubriand'ın yolcu-

7 Edward Said, *Orientalism*, New York, Pantheon, 1978, s. 168.

8 Volney, *Voyage*, s. 27.

luğu sırasında (1806-1807), Fransa'da kan, zulüm ve ihtişama dayalı bir Türk miti oluşmuş ve birçok tragedya üçlünün (Süleyman-Mustafa üçlusu Süleyman-İbrahim üçlusu) konusunu oluşturmuştur. Nitekim, Doğu'yu Chateaubriand'dan sonra ele alan Alphonse de Lamartine ve Hugo, Chateaubriand klasizminden çok bu romantik-fantastik temaları işlemişlerdir.

Mahmoud Rais'in de söylediği gibi "diğer Avrupa ülkelerinin tersine İngiltere, Osmanlılar'la diplomatik ve ticari ilişki kurmakta gecikmemiştir."⁹ 1558'de Kraliçe Elizabeth'in tahta çıkması İngiltere'de Doğu'yla ticaretin canlandığı dönemi başlatır. Londra'nın önde gelen iki tüccarı, Edward Osborne ve Richard Staper Levant'ta ticaretin kârlı olacağını görürler. Fransa'ya verilen ticari ayrıcalıklara benzer ayrıcalıklar kazanabilmek umuduyla Kraliçe'ye İstanbul'da bir daimi temsilci bulundurması için baskı yaparlar. 1578'de İstanbul'a gelen William Harborne Kraliçe'nin değil Osborne ve Staper'in seçtiği adamdı ve İngilizler'e ticari ayrıcalıklar tanınması konusunda Bâb-ı Âli'de olumlu bir hava yaratmayı başardı. Harborne'un bu başarısı o zamanki Fransız daimi temsilcisi Germinghy'nin hiç hoşuna gitmedi, çünkü 1536'dan beri Bâb-ı Âli'de en etkin elçi Fransız elçisiydi. 1519'da İngiltere'ye ilk ticari ayrıcalıkların tanınmasıyla Bâb-ı Âli'de Fransız, İngiliz rekabeti hız kazandı. 1579 imtiyazları 1580 kapitülasyonlarına yolu açtı ve 1581'de Osborne, Staper ve on başka tüccar tarafından Levant Şirketi'nin kurulmasıyla sonuçlandı. Kraliçe Elizabeth başta yedi yıllık ticaret izni vermişken, şirket kapatılma tarihi olan 1825'e kadar, yani 244 yıl, ticari faaliyetini sürdürdü.¹⁰

⁹ Mahmoud Rais, "The representation of the Turk in English Renaissance Drama" (İngiliz Rönesans Tiyatrosunda Türk), Doktora Tezi, Cornell, 1973, s. 11.

¹⁰ Akdes N. Kurat, *Türk İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi: 1553-1610*, Ankara, Tarih Kurumu, 1953, s. 12-32.

Osmanlı tarihini kaynak olarak kullanan Elizabeth tiyatrosu oyunlardaki ana çatışmayı genellikle Hristiyan-Türk kavgasına dayandırdı. Bu oyunlar belli bir kalıba uymamakla beraber, en çok kullandıkları Türk temaları intikam, entrika ve şiddettir. Örneğin Marlowe'un *Jew of Malta* (Maltalı Yahudi) ve John Mason'un *The Turk* adlı oyunları Türk tipini bu özelliklerle yansıtır. Greville'in *Mustapha'sı*, Seneca tiyatrosunun şiddetiyle Türk temasını birleştirir. Goffe'nin Türkler hakkındaki oyunlarında, Carlell'in *Osmond, the Great Turk* (Büyük Türk Osmond) adlı oyununda hep aşırı kıskanç, muhteris, zorba, şehvetli ve acımasız, entrikacı Türk tiplmeleri vardır. Marlowe'un *Timurlenk'i* de her ne kadar daha çok Türk'ün kudret ve ihtişamı mitini vurgularsa da gene ihtiras ve zulüm temalarından yararlanır. Bunlardan başka G.P. Marana'nın *Letters Writ by a Turkish Spy* (Bir Türk Casusunun Mektupları) adlı eserinin sekiz cilt olarak çevrilip yayımlanması (1687-1684) yeni bir tür başlattı: Doğu'yu sözde oradan yazılan mektuplarla anlatmak.

On sekizinci yüzyılda Fransa'da olduğu gibi İngiltere'de de Doğu'yu daha yansız bir merakla tanıma eğilimlerinin belirildiğini görürüz. Lady Mary Montagu'nün İstanbul mektupları bu tür bir ilgiyi yansıtır. Ama dilci William Jones'un bütün çabalarına rağmen, İngiltere'de Osmanlılar'a duyulan ilgi bilimsel bir doğrultuda değil, Türk kudret ve ihtişamı efsanesini işleyerek gelişti. Galland'ın 1706'da Fransızca'ya çevirdiği *1001 Gece Masalları* Türk temalarına ilgiyi çoğalttı.

1001 Gece Masalları, 1717'de İngilizce'ye çevrildiğinde Türk miti, İngiltere ve Fransa'da benzer biçimde benimsenmeye başladı. Bu masallar Arap, İran ve Hint kökenli olmakla birlikte Avrupalı'nın düşünde bütünsel bir sihirli Doğu yarattı. Öykülerin belli başlı temalarını oluşturan kıskançlık, aşk, entrika, intikam, ihanet, harem kuralları, aile içi cinsel ilişki, diri diri gömme, Türk mitine de yakıştırıldı,

çünkü Arabistan Osmanlı idaresinde, Osmanlı padişahı da halife idi. William Beckford'un Doğu'ya hiç gitmeden, yalnızca Doğu'ya ilişkin metinlerden yararlanarak yazdığı *History of the Caliph Vathek* (Halife Vathek'in Öyküsü) bu temaların karışımından oluşur.

Önce Fransa'da Fransızca basılıp, 1786'da Henley'in çevisiyle Londra'da yayımlanan *Vathek*, Doğu mitinin on sekizinci yüzyıldaki en ilginç bir ifadesidir. *Vathek*'in yazarı William Beckford, çağdaşlarının 1001 *Gece Masalları*'na ilgisini paylaşan bir yazardı. Doğu'ya hiç gitmeden yazdığı bu eserinde 1001 *Gece Masalları*'nın öykülerinden olduğu kadar Doğu yolculuğu anılarından da yararlandı. Harun Reşid'in torunu olarak tanıttığı *Vathek*'in öyküsünü yazarken Fonthill'deki aile şatosuna kapanan Beckford, bu şatoyu hayalinde bir Doğu beldesine dönüştürerek okuduğu masalların da esiniyle yoğun görsel betimlemelerle dolu zengin ve renkli bir Doğu yarattı. "Her şeyi yüceltmem, abartmam, Doğulaştırmam gerekti" der önsözünde, "Zümrüdü Anka kuşunun kanadında uçuyordum; cinler, periler, büyüler arasında sanki bu dünyadan değildim."¹¹

Öyküde, özellikle birinci bölümdeki bilinçli ve amaçlı egzotik abartmalara rağmen, *Vathek*'in kişiliği büyük bir ustalıklarla çizilmiştir. Sapık anası Catharis'in etkisi altında büyüyen Halife *Vathek* zalim ve sadık Nourinihar'la uygun bir çift oluşturur. *Vathek* nörotik bir kişiliğin batıl inançlarını, kudret ve ihtişamdan bıkkınlığını, bilinmeyene doymaz merakını sergiler.

History of the Caliph Vathek üç bölümden oluşur. Birinci bölümde *Vathek* biraz da alaylı bir dille Doğulu despot olarak sunulur. Yazar bu sunuşta yer yer 1001 *Gece Masalları*'ndaki despotları karikatürize eder. İkinci bölüm *Vat-*

¹¹ William Beckford, *The Episode of Vathek*, Londra, Stephen Swift, t.y., s. 9

hek'in yasak bilgiler ve zevkler peşinde koşuşunu gösterir. Bu bölüm de sanki 1001 *Gece Masalları*'ndaki kudret ve ihtişam öykülerinin bir parodisidir. Üçüncü ve en ünlü bölümü ise Vathek'in cezalandırıldığı *Iblis'in Sarayı* oluşturur. Öykü bu üçüncü bölümde parodi özelliklerinden sıyrılarak öznellesir; Vathek'in cezalandırılışında yazarın ceza ve günah korkusunu, bilinçaltı cezalandırılma özlemlerinin dile getirilişini buluruz. Vathek'in bu son bölümünün Byron'ı çok etkilediğini ve Doğu öykülerindeki psikolojik boyutu geliştirmesinde esin kaynağı olduğunu biliyoruz.

Vathek başlangıçta Doğulu despotları karikatürize eden bir dille tanıtılır:

Abbasilerin dokuzuncu halifesi Vathek, Mutassım'ın oğlu ve Harun Reşit'in torunuydu. Çok genç yaşta tahta geçmesinden ve gençliğinde gösterdiği hünelerden ötürü halkı onun halifelığının uzun ve mutlu olacağına inanmaya zorlanmıştı. Yakışıklıydı ve görkemli bir görünüşü vardı, fakat kızdığı zaman gözlerinden biri öyle dehşet saçardı ki kimse bu bakışa dayanamaz ve bu bakışa hedef olan zavalı anında yere serilir, bazen de şakkadak ölürdü. İşte bu yüzden ülkesinin nüfusunu azaltmamak ve sarayını ıssızlaştırmamak için Vathek çoğunlukla hırsını dizginlemeyi yeğlerdi.¹²

Vathek'in duyusallığa düşkünlüğü 1001 *Gece Masalları*'nın lüks ve ihtişam çizgisi izlenerek anlatılır. Vathek beş duyusuna hitap etmek üzere beş ayrı saray yaptırmıştır. Bu saraylar, *Sonsuza Dek Doyurmayan Ziyafet*, *Ezgi Tapınağı ya da Ruha Nektar*, *Göz Ziyafeti ya da Belleğin Kamçısı*, *Kokular ya da Zevke Davet*, *Korku ve Tehlike* saraylarıdır.¹³

12 William Beckford, *History of the Caliph Vathek*, New York, James Pott, 1900, s.

13. Bundan sonra Beckford, *Vathek* diye anılacak.

13 Beckford, *Vathek*, s. 14.

Şeytanın ortaya çıkışıyla Vathek'in bu zevk ve sefa düş-künlüğü, yasak bilgi ve kudret arayışına dönüşür. Şeytanın ismi "Gâvur"dur. Her ne kadar şeytan Müslüman bakış açısından isimlendirilmişse de Beckford'un öyküsü gerçekte çok köklü bir Batı mitinin, Faust mitinin Doğululaştırılmasıdır: Vathek iyiliğe karşı kötülüğün maşası olarak bilgi ve kudret peşindedir. Batı'nın Doğu'yu "metinleştirmek"te başvurduğu yolun egemenlikten, yani Doğu hakkında bilgi üretmek yoluyla ona hakim olmaktan geçtiğine daha önce değinmiştim. Bu bakımdan Faust mitiyle Doğu mitinin bilgiyle kudreti özleştirme açısından bir yakınlığı vardır. Duyusallık, şehvet, zevk temaları Gâvur'un ortaya çıkışından sonra baştaki parodistik öğelerinden sıyrılarak daha karanlık bir nitelik kazanır ve öykü iyilikle kötülüğün çatışması ekseninde ilerler. Bu çatışmada Beckford yazar ustalığını Vathek'in zaten kendinde olan eğilimler yüzünden kötülüğe alet olduğunu gerçekçi bir biçimde sergileyerek gösterir; şeytan, Vathek'in içindeki şeytandır. Öykünün olay örgüsü Vathek'in kişiliğinin gizli yönlerini açığa çıkarırken, sadık ve muhteris bir benliğin Vathek'te Gâvur'a rastlamadan çok önceden varolduğuna işaret eder. Müslümanlığı yadsımak, elli çocuğu öldürmek, Doğu misafirperverliği töresini çiğneyerek Nourinihar'ı baştan çıkarmak gibi Vathek'in Gâvur'un hizmetindeyken işlediği suçlar, Vathek'in baştan çıkarılmasından çok, izli eğilimlerinin doyurulmasından doğan günahlardır. Örneğin, şeytanla girdiği anlaşma uyarınca Vathek'in ona ödemesi gereken bedel olan elli "körpe" oğlan çocuğunu nasıl kandırdığının anlatıldığı sahneye bakalım: Küçük çocukları öldürmeden önce Vathek'le şeytan arasında geçen konuşma gerçekte Vathek'in bu suça eğilimiyle günah korkusu arasında, yer yer de sadık ve sapık kişiliğiyle duyusal fakat babacan despot kişiliği arasında bir çekişmedir:

Halife ilk fırsatta kalabalıktan uzaklaşarak çukura doğru ilerledi ve orada titreyerek Hintli Gâvur'un sesini dinledi. Gâvur sabırsızlıkla dişlerini gıcırdatarak, emretti: 'Neredeler? Neredeler? Ağzımın sulandığını görmüyor musun?' 'Alçak Gâvur' diye titredi Vathek, 'bu güzelim kurbanlara kıymaktan başka hiçbir şey doyuramaz mı seni?', 'Ah, güzelliklerini bir görseydin ne kadar acırdın onlara!' 'Lanet olsun acımana, geveze!' diye bağırdı Hintli. 'Ver onları bana, hemen ver, yoksa sonsuza dek süründürürüm seni.' 'O kadar yüksek sesle konuşma' dedi Halife kızarak, 'Seni anlıyorum' dedi Gâvur orangutan sırtışıyla, 'cesaretini toplamak istiyorsun, peki, birkaç saniye bekleyebilirim.'¹⁴

Vathek şeytanın istediği elli erkek çocuğunu tuzığa düşürebilmek için bir güzellik yarışı düzenler. Bu hile Vathek'in buluşudur, şeytanın değil. Hele Vathek güzellik yarışmasını kazanan oğlan çocuğuna ödül olarak giysilerinden bir parça vereceğini ilan edince olay bir eşcinsel alemini çağırır:

Bu arada Halife yavaş yavaş soyunuyor ve kollarını havaya kaldırarak ödülleri gösteriyordu; fakat bir eliyle ona doğru koşan çocuğa ödülünü verirken, öbür eliyle zavallı masumu 'daha, daha' diye doymaksızın homurdanan Gâvur'un saklandığı çukura itiyordu.¹⁵

Gâvur'la Vathek'in anlaşması, Vathek'in şeytana yemesi için elli tane körpe oğlan çocuğu sağlamasıydı, yoksa kurbanları hangi yöntemle sağlayacağı belirtilmemişti. Güzellik yarışması ve kazananları giysileriyle ödüllendirme fikri Vathek'indir. Bu, oğlan çocuklarının güzellik yarışması, karanlık çukur, çukurdan gelen ses, Vathek'in sesin duyulaca-

¹⁴ Beckford, *Vathek*, s. 48.

¹⁵ Beckford, *Vathek*, s. 49.

ğından korkarak kızarması, çocukların yenmesi gibi bilinçaltındaki seksüelliğin yazınsal simgelerle doğrulanmasıyla da birleşince Vathek'in yalnızca Gâvur'un maşası olmadığını, işlediği suçtan eşcinsel bir zevk aldığını da gösterir.

Kudret hırsı, yasak bilgi arayışı, sadık duyusallık, şeytanilik ve eşcinsellik temaları Beckford'ın kâh gerçekçi karakter betimlemeleri, kâh fantastik sahnelerle dolu bu romanının belkemiğini oluşturur. Önemli olan öykünün Doğu'yu kullanarak nasıl son derece kişisel ve o denli problematik özelemleri dile getirdiğidir. Vathek ve Gâvur ikilisi şeytanla anlaşmanın ötesinde, problematik bir kişiliğin açık ve gizli, meşru ve yasak, medeni ve vahşi çelişik boyutlarını sergiler. Bu özellikleriyle Vathek, Byron'a ve Byron'dan sonraki romantiklere Doğu temalarının kullanılmasında öncülük etmiştir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BYRON'IN YARATTIĞI TÜRK MITİ

Lord Byron, Beckford'ın *Vathek*'ine bayılırdı. *The Giaour*'a (Gâvur) eklediği bir notta *Vathek*'i şu sözlerle över: “Geleceklerin doğru aktarılışı, betimlemelerin güzelliği ve düşgücü açılarından *Vathek* bütün Doğu taklidi Avrupa masallarından kat kat üstün; öyle özgün özellikleri var ki Doğu'ya gitmiş olanlar bunun bir çeviri olmadığına inanmakta güçlük çekeceklerdir.”¹ Byron'ın Türk mitini oluşturduğu *Childe Harolds' Pilgrimage* (Childe Harold'ın Hac Yolculuğu) ve *Turkish Tales* (Türk Masalları) adlı yapıtları da zaten *Vathek*'e sayısız göndermelerle doludur. Görülür ki, Doğu'ya yolculuk yapmasına rağmen Byron Türk mitini yaratırken kişisel özelemlerine en uygun düşen edebi bir metinden yararlanmıştır.

Byron Doğu yolculuğuna çıktığında (1809-1811) İngiltere'de coşkun, kahramanlığın, duyguların, kendi deyimiyle “soyluluğun” öldüğüne inanıyordu. Bir zamanlar iyiliğin de kötülüğün de en görkemli örneklerini vermiş olan soy-

¹ Byron, *The Giaour* (Gâvur), *The Works of Lord Byron: Poetry*, ed. Ernest H. Coleridge, New York, Octagon, 1996, c. III, s. 145.

luların artık tekdüze ve olağan bir yaşam biçimini seçmiş olduklarını düşünüyordu. Bu yüzden de olağanüstü olana, görkeme ve düşselliğe duyduğu açlığı Doğu'da giderebileceğine inanmıştı.

Marsilya'dan 1809 yılında yola çıkarak İspanya, Sırbistan, Yunanistan, Türkiye ve Mısır'a yaptığı yolculuğu Byron *Childe Harold's Pilgrimage*'de romantik bir büyüme öyküsü biçiminde anlatmaya çalıştı. *Childe Harold*'ın bu boyutunda romantiklerin Doğu'da kişilik arayışı motifini buluruz.

Childe Harold, yolculuğuna "düşünce dolu bir hüznün" içinde başlar. Amacı tecrübe kazanarak "bilgeleşmek"tir.² Gerçi Childe Harold son derece değişken ruh haliyle, aşırı duygusallığıyla bu tür tefekküre pek yatkın bir karakter değildir ama gene de yolculuğunun birçok anını kendini tanıma, kendisiyle hesaplaşma çabalarına ayırır:

For meditation fixed at times on him
And conscious Reason whispered to despise
His early youth, misspent in maddest whim;
But as he gazed on truth his aching eyes grew dim.³

Zaman zaman düşüncelere kapılırdı
Ve bilinçli Akıl ona çılgınca hevesler uğruna
Harcadığı ilk gençliğini küçümsemesini fısıldardı
Ama gerçeğe baktığı zaman da ağrıyan gözleri kararırdı.

Doğu'nun, Childe Harold üzerinde etkisi yalnızca kendini daha iyi tanıma ve değerlendirme isteğine yol açması değildir; genel olarak insanlık üzerine de derin derin düşünür Childe Harold. Atina'nın tarihi kalıntıları onu görkemin geçiciliği, inançların zaman içinde değişkenliği üzerinde düşünmeye zorlar:

2 *Childe Harold's Pilgrimage*, Canto II, 35.

3 *Childe Harold's Pilgrimage*, Canto II, s. 3.

Even gods must yield-religions take their turn;
'Twas Jove's- 'Tis Mahomet's- and other creeds
Will rise with other years, till man shall learn
Vainly his incense soars, his victim bleeds,
Poor child of Doubt and Death whose hope is built
on reeds.³

Tanrılar bile geriler- dinler birbirinin yerini alır;
Bugün Jove'un ki, yarın Muhammed'in ki ve nice
başka başka inançlar ortaya çıkar.
Ta ki kuşku ve ölümün zavallı çocuğu, umudu
pamuk ipliğine bağlı insan
Kızmanın, kurbanını kanatmanın boşunalığını
öğreninceye kadar.

Her ne kadar *Childe Harold's Pilgrimage* Doğu'ya yolculuk edebiyatının doğa sevgisi, tarih duygusu, toplumsal felsefe gibi motiflerini yinelerse de Byron'ın Doğu mitine katkısını asıl Childe Harold'un kişiliğinde aramak gerekir. Childe Harold'un Byron'ın Doğu'ya yakıştırdığı kudret, görkem, suç, intikam gibi duygularla bir yakınlığı vardır. "Gizli ve gizemli bir günahkâr", "kendi kara düşüncelerinin serseri sürgünü", "yasak zevklerin solgun kurbanı" olarak betimlenen bir kişidir Childe Harold. Sonradan romantik edebiyatta "Byronvari" diye betimleyeceğimiz şeytani kahramanların ilkidir. Byron tüm yaşamı boyunca kendini de böyle gizemli bir kahraman olarak düşlemiştir. Ve gene gençliğinden beri onun için büyük bir çekiciliği olan suç, şiddet ve korkuyu Doğu'yla özdeşleştirmiştir. Daha Doğu yolculuğuna çıkmadan Doğu'yu olağanüstü suçlar beldesi olarak gördüğünün bir kanıtı, İtalya'dayken Shelley, Mary Shelley ve Polidori ile vakit geçirmek için giriştikleri bir korku öyküleri yarışmasıdır. Her ne kadar Byron bu yarışma için başladığı öyküyü hiçbir zaman bitirmemiş ve yarışın kalıcı yapıtı

Mary Shelley'in *Frankenstein*'i olmuşsa da, Byron'ın yarım kalan öyküsüne bir vampiri konu alması ve öykünün geçtiği yer olarak da İzmir'i seçmesi ilginçtir.⁴ Buradan da çıkar-sadığımız, Byron için Türk mitinin ana öğelerinin suç ve dehşetten oluştuğu ve bu öğelerin Byron daha Doğu yolculuğuna çıkmadan masallaştırılmak ya da mitleştirilmek üzere hazır beklediğidir.

Mitleştirmek istediği bu öğeler için Byron Doğu yolculuğu sırasında bir de tarihi kişilik buldu: Yanyalı Ali Paşa. Türkiye'ye yaptığı yolculukta Byron'ı en çok etkileyen olay Yanyalı Ali Paşa'yla tanışması ve kısa bir süre Paşa'nın misafiri olarak ağırlanmasıydı. Byron, Ali Paşa'yı annesine yazdığı 12 Kasım 1809 tarihli mektubunda şöyle anlatır:

Majesteleri 60 yaşında, çok şişman, kısa boylu fakat mavi gözleri ve beyaz sakalıyla yakışıklı bir yüzü var; davranışı çok kibar, aynı zamanda Türklerde gördüğüm o evrensel vakara o da sahip. Görünüşünde gerçek kişiliğini ele veren hiçbir şey yok, oysa kendisi gerçekte en zalim suçları işlemiş acımasız bir despot.⁵

Oysa Byron'ın yolculuk arkadaşı J.C. Hobhouse'ın Ali Paşa betimlemesi bundan çok farklı ve kuşkusuz daha gerçekçi:

Vezir, aşağı yukarı 1.60 m. boylarında, kısa boylu ve fazla cüsseli sayılmamakla birlikte çok şişman bir adamdı. Sarışın ve ablak, hoş bir yüzü vardı. Fıldır fıldır mavi gözlerine Türklerin ağırbaşlılığı henüz yerleşmemişti. Her Türk'ün övüneceği cinsten uzun ve beyaz bir sakala sahip olmakla birlikte konuklarıyla sakalından çok ilgileniyor, diğerleri gibi konuşma kesildikçe gözlerini sakalına dikmi-

4 *Byron's Works; Letters and Journals*, Appendix IX.

5 *Byron's Works; Letters and Journals*, c. I, 252.

yor ya da sakalını koklayıp sıvazlamıyordu. Giyinişi... çok görkemli değildi. Bize karşı çok kibar davrandı ve bizi çocukları saydığını söyledi.⁶

Hobhouse, anılarında Yanyalı Ali Paşa'nın zulmüne ilişkin söylentileri aktarmakla birlikte onun kişiliği hakkında Byron'ın yaptığı gibi olağanüstü çözümlemelere girişmez. Ne var ki çağın romantik eğilimleri doğrultusunda kalıcı olan Hobhouse'ın değil Byron'ın Ali Paşa imajı olmuştur. Örneğin Monte Kristo'daki Ali Paşa'ya Alexandre Dumas père Byron'ın Ali Paşa'sını örnek olarak almıştır.

Yalnızca çizdiği Ali Paşa portresi değil konukluğu sırasında Byron'ın Ali Paşa'yla ilişkisi de ilginçtir ya da ilişkiyi gizemli bir biçimde sunmak için Byron bilerek bazı imalarda bulunmuştur. Yukarıda sözünü ettiğimiz mektupta Byron, Ali Paşa'nın sarayındaki konukluğunu şöyle anlatır:

Küçük kulaklarım, kıvrık saçlarım, küçük beyaz ellerim olduğu için benim soylu bir kişi olduğumdan emin olduğunu söyledi, davranışımı ve kıyafetimi çok beğendi. Türkiye'de olduğum sürece kendisini bir baba saymamı, kendisinin de beni oğlu saydığını ekledi. Gerçekten de beni bir çocuk gibi ağırladı, günde yirmi kez bana bademler, tatlılar, şerbetler gönderiyordu. Benden onu sık sık, özellikle geceleri işi yokken ziyaret etmemi istedi. Kahve ve nargileden sonra yatmaya gittim. Onu bundan sonra üç kez daha gördüm.⁷

Ali Paşa'nın Byron'a ikramı kıvrık saçlarına, küçük beyaz ellerine iltifatı ilginç. Byron'ın bu ayrıntıları verdikten

⁶ J. C. Hobhouse, *A Journey through Albania and other Provinces of Turkey and Asia to Constantinople during the years 1809-1810* (1809-1810 Yıllarında Sırbistan, Avrupa ve Asya'daki Diğer Türk Yörelerinde Yolculuk), Londra, James Cawthorn, 1813, s. 110.

⁷ *Byron's Works: Letters and Journals*, c. 1, s. 253.

sonra diğer üç buluşmadan hiç söz etmemesi de. Hobhouse'ın anılarında Paşa'nın cinselliğe düşkünlüğü ve her iki cinse olan merakı Byron'ın anlattıklarıyla birleşince bazı Byron uzmanlarının Byron'la Ali Paşa arasında eşcinsel bir ilişki geçtiğini öne sürmeleri pek de yersiz sayılmayabilir. Özellikle Byron'ın buna benzer tahminlerin yapılması için verdiği ipuçları düşünülürse. Çünkü yalnızca bu mektup değil, Byron'ın Ali Paşa'ya anlattığı *Childe Harold's Pilgrimage* ve *Turkish Tales* de (Türk Masalları) onun Ali Paşa'ya hem nefret hem de hayranlığı içeren karmaşık duygularıyla doludur. *Childe Harold*'da Ali Paşa ilkin zalim bir hükümdar olarak betimlenir:

And onwards did his further journey take
To greet Albania's chief whose dread command
Is lawless law: for with a bloody hand
He sways a nation, turbulent and bold.⁸

Ve gezisi onu daha da uzaklara götürdü
Korkunç emirleri kanun sayılan,
Fırtınalı ve cesur bir ulusu kanlı eliyle yöneten,
Arnavutluk'tan şefini selamlamak için.

Daha sonra Ali Paşa'nın vahşi kişiliğini gizleyen yumuşak kişiliğini anlatır:

In marble-paved pavillion...
Ali reclined, a man of war and woes:
Yet in his lineaments ye cannot trace,
While gentleness her milder radiance throws
Along that aged venerable face.
The deeds that lurk beneath, and stain him with disgrace.⁹

8 Byron, *Childe Harold*, c. II, s. 47.

9 Byron, *Childe Harold*, c. II, s. 62.

Mermer döşeli bir pavyonun ortasında...
Savaşların ve acıların adamı Ali uzanmıştır:
Yumuşaklığın munis bir ışıkla parlatığı
O yaşlı ve saygıdeğer yüzünün çizgilerinde
Onu lanetleyen ve lekeleyen gizli işlerinin izini
Göremezsiniz.

Bu betimlemelerden Byron'ın Ali Paşa'yı Doğulu despotların bir simgesine dönüştürdüğünü ve bu simgenin onda hem büyük bir çekicilik hem de nefret uyandırdığını anlarız. Byron, Ali Paşa simgesinde odaklaştırdığı suç, şiddet, ihtiras ve intikam gibi duygulara olan merakını *Turkish Tales*'de de yineler. Türk temaları çevresinde yarattığı mit temelde bir güç ve görkem arayışıdır. Bu arayışı kararsız ve karanlık özlemlerle dolu, trajik bir kadere mahkûm, "şeytani" ya da "Byronvari" dediğimiz kahramanların serüvenlerinde dile getirir. Sonradan bütün Avrupa romantik şiirini büyüleyecek "Byronvari" kahramanın ilk portresi *Childe Harold*'da çizilmiş, *Turkish Tales*'de geliştirilmiştir.

Romantik şiirin olağanüstü kahramanları arasında "Byronvari" ya da "şeytani" kahramanın özel bir yeri vardır. Bu karanlık adam, devasa ihtirasıyla Faust, doyumsuz aşkları ve kadınlara getirdiği felaketlerden ötürü de Don Juan mitini çağırır. Burada bizim için önemli olan bu kahramanın Doğu mitiyle ilişkisidir. Byron'ın *Turkish Tales*'indeki "şeytani" kahramanları hep Doğu'da sürgün hayatı yaşayan Hristiyanlardır. Bu sürgünün nedenleri hakkında fazla bir şey bilmeyiz. Yalnızca belirsiz bir arayış içindeki bu kahramanların geçmişlerindeki bir lekeden ve bu lekenin lanetlediği bir yaşamdan boşuna kaçmaya çalıştıkları ima edilir. Kaçışlarının boşunalığını kendileri de bildikleri için arayışlarının varış noktası ölümdür. "Byronvari" kahramanlar ölümü Byron'ın bir suç beldesi olarak betimlediği Doğu'da ararlar.

Byron'ın "şeytani" kahramanları bu suç beldesinin köksüz kökensiz, vatansız sürgünleridir. Bunların hepsi, *Bride of Abydos*'un (Abydos'lu Gelin) Selim'i dışında, Batılı ve Hristiyan'dır. Kaldı ki Selim'in annesi de Yunanlıdır ve öykünün sonunda Selim'in gerçekte Hristiyan olduğunu, Selim adını gizlenmek için kullandığını anlarız. Oysa bu kahramanların amansız düşmanları Hassan (Hasan), Giaffir (Cafer), Seyd (Seyid) hep Türk ve Müslümandır. Hepsinin de modeli Yanyalı Ali Paşa'dır.

Turkish Tales'in kadın kahramanları Leila (Leyla), Zuleika (Süheyla) ve Gülnare hep Doğulu despotların elindeki çaresiz esirlerdir. Batılı "Byronvari" kahraman Doğulu düşmanlarıyla bu kadınlar uğruna amansızca savaşırlar. Ama hem Gâvur'un isimsiz kahramanı hem de *Abydos'lu Gelin*'in Selim'i bu çatışmada sevgililerini kurtaramadan ölürler. Çatışma üçgenini oluşturan iki erkek ve bir kadına, bu düşmanlık felaket ve ölümden başka bir şey getirmez. *The Corsair* (Korsan) adlı öyküde üçgeni oluşturan ilişkiler biraz daha karmaşıklıştır.

Bu öyküde Seyd'in esiri Gülnare, "Byronvari" kahraman Conrad'ı kurtarmak için efendisini, yani Seyd'i öldürür. Ama eski efendisinden yalnızca yeni bir efendinin hükmüne girmek için kurtulmuştur, çünkü bundan böyle Conrad'ın aşağılanan kadını olacaktır. Conrad, Gülnare'nin kendisi için efendisini öldürmesine minnetten çok aşağılamayla karşılık verir. Kadının kendi isteğiyle bir erkeğe kölelik edişi ve bundan kaynaklanan aşk ve nefret duyguları *Sardanapalus*'ta da rastladığımız bir motiftir. Bu trajedide Sardanapalus adlı Asyalı despota aşık olan ve onu feci sonunu paylaşıncaya kadar terketmeyen Yunanlı Myrrha, Sardanapalus'a bağlılığındaki aşk ve aşağılanmayı şöyle dile getirir:

Myrrha: King, I am your subject
Master, I am your slave! Man, I have loved you!
Loved you I know not by what fatal weakness!
Although a Greek, and born foe to monarchs -
A slave, and hating fetter - an Ionian,
And, therefore, when I love a stranger, more
Degraded by that passion than by chains.

Myrrha: Efendi, senin kölenim! Seni sevdim!
Nasıl ölümcül bir zaafıla bilmem, sevdim seni!
Kralların doğuştan düşmanı bir Yunanlı,
Zincirlerinden tiksinen bir İyonyalı esirken
Bir yabancıya aşkımla daha aşağılığım
Beni bağlayan bu zincirlerden.¹⁰

Batılı kahramanlarla Doğulu despotların aşkları kuşkusuz Byron'ın çağdaşları için çekici bir konuydu, hele bu aşklar amansız çatışmaları kamçılayınca. Dahası Batılı kahramanla Doğulu despotun çok benzeşmesi bu öykülere ilginç bir psikolojik düzey kazandırıyordu. Doğulu zalimler de, Byron'ın "şeytani" kahramanları gibi içe dönük, vakur, sert, korkusuz ve intikamcı kişilerdir. İkisi de yalnızdır. "Byronvari" kahramanların insanlara duydukları güvensizlik, hınç ve nefretle, Doğulu zalimlerin zulümleri yüzünden insanlardan uzaklığı, ikisini de yalnızlığa itmiştir. Ortak bir erdemleri vardır: Sınırsız bir cesaret. Ortak bir tutkuları da vardır: Sınırsız bir hırs ve intikam. Aralarındaki benzeşmeyi Gâvur öyküsünün Batılı "Byronvari" kahramanı bile gözlemler. Bu öyküde Leyla, Hasan'a (Doğulu despot) ihanet ettiği için Hasan onu öldürür, fakat kendisi de Leyla'nın sevgilisinin yani Gâvur'un ellerinde can verir. Düşmanını öldürdükten sonra Gâvur, gerçekte onun başka türlü davranamayacağını da teslim eder:

10 *Sarılanapalus, Byron's Works: Poetry.*

Yet did he but what I had done
Had she been false to more than one
Faithless to him - he gave the blow
But true to me - I laid him low.¹¹

O da benim yapacağımı yaptı
Eğer (Leyla) birden fazla kişiye (bana da) ihanet etseydi,
Ona ihanet etti - o da darbeyi vurdu,
Ama bana sadıktı - ben de onu (Hasan) vurdum.

Korsan adlı öyküde daha önce de belirttiğimiz gibi, düşmanlar arasındaki eşitlik vurgulanır. Conrad Seyd'in esiri olduğu sürece Seyd'in ona davranışının, eğer Seyd onun esiri olsaydı, kendi davranışından farklı olmayacağını söyler ve Gülnare'nin kendisi için Seyd'i öldürmesinden tiksinti duyar.

Sonuçta, Byron'ın öykülerindeki Batılı kahramanlarla Doğulu despotlar arasında pek de fark olmadığını görürüz. Gerçi gizemli geçmişleriyle ve nedeni hiçbir zaman açıklanmayan lanetli kaderleriyle Byron'ın Batılı kahramanları okurca daha çok benimsenir ama, daha az duygusal ya da daha az romantik bir yaklaşımla Gâvur ve Hassan, Conrad ve Seyd, Selim ve Giaffir arasında önemli bir kişilik farklılaşması olmadığı görülür. Sorgulanamaz efendilikleriyle ölene dek sürdürdükleri kin ve intikam duygularıyla bu kişiler gerçekte aşk, şiddet, suç ve ölüm öykülerinin ikiye bölünmüş tek kahramanlarıdır.

Childe Harold ve *Turkish Tales* Byron'ın kurduğu Türk mitinin işlendiği yapıtlardır. Zalim ve hunhar Türk imajını bütünlemek için Byron'ın bir de mazluma ihtiyacı vardı; bu mazlum *Childe Harold*'da Yunanistan oldu. *Childe Harold*'da Yunanistan'ın Türk zulmü altında inleyen bir kurban olarak

11 Byron, *The Giaour*, Byron's works: Poetry.

betimlenmesi Avrupa'daki Filhellenik duyguları coşturdu, fakat Byron bu duygusallıktan olsa olsa yapıtlarının satışı-
nın artmasıyla yararlandı, onun gerçek tutkusu bir bütün
olarak zalim ve mazluma, işkenceci ve kurbanına, efendi ve
kölesine duyduğu ilgiydi. Üstelik Ali Paşa'yla tanışmasın-
dan bu yana zalim ve despot efendilere karşı da gizli bir
hayranlık duyuyordu. Ali Paşa'nın 1822'de öldürülmesiyle,
Byron istibdata olan nefretini, bu kez büyük bir yalınlıkla
Osmanlı padişahına yöneltti. Böylece, 1824'te Yunan dava-
sına hizmet etmek için Yunanistan'a giderken, gerçekte *Tür-
kish Tales*'in ana çatışmasını yaşamına uyguluyordu: Batılı
bir kahraman (Byron) Doğulu bir despota (Osmanlı padişa-
hı) karşı, bir kölenin kurtarıcılığını üstleniyordu. Byron'ın
hayatına malolacak serüvene bu açıdan baktığımız zaman
onun Yunan bağımsızlık savaşı konusunda kuşku duyduğu,
bu savaşı yürütenler hakkında da büyük çekinceleri olduğu
halde neden bu savaşa katılmakta ısrar ettiğine yeni bir
açıklama da getirebiliriz belki. Yaratığı Türk miti onun ro-
mantik kişiliğiyle öyle sıkı sıkıya bağlıydı ki, bu miti yaşı-
masının bir parçası haline dönüştürmek hem Osmanlı İmpa-
ratorluğu'nun artık güçsüzleşmeye başladığını hem de Yu-
nan bağımsızlık savaşını yönetenlerin çıkarıcı ve zaman za-
man korkak davranışlarını gözardı etmeyi seçti.¹²

12 Henry Drury'ye 3 Mayıs 1810'da yazdığı bir mektupta şöyle der: "Türklerin bütün kusurlarına sahip fakat onların cesaretinden yoksun bu üçkağıtçı Yu-
nanlıları seviyorum." *Byron's Works: Letters and Journals*, I, 258. Byron'ın Yu-
nanlılar ve Yunan bağımsızlık savaşı üzerine söyledikleri için bkz. Harold Ni-
colson, *Byron: The Last Journey*, Londra, Constable, 1948, s. 221 ve s. 229, Ni-
colson bu kitapta Yunan bağımsızlık savaşını yöneten değişik grupların kendi
aralarındaki mücadelenin Byron'ı büyük bir düş kırıklığına uğrattığını anlatır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
VICTOR HUGO'DA TÜRK MİTİNİN PARODİSİ

1828'de Victor Hugo *Les Orientales* (Doğu Şiirleri) adlı şiir kitabının Önsözü'nde şöyle yazıyordu:

Devletlerin kaderinde olduğu gibi edebiyatın geleceğinde de Doğu, belki de çok geçmeden Batı'da rol almaya namzettir. Ünlü Yunan harbi şimdiden Batı'nın bakışlarını o tarafa çevirmesine neden olmuştur. Ve işte şimdi Avrupa'nın dengesi bozulmak üzeredir, zaten delik deşik ve çatlaklarla dolu Avrupa statükosu İstanbul yönünde çatırdamıştır. Bütün kıtanın ağırlığı Doğu'ya doğru kaymaktadır.¹

Victor Hugo bu satırları pekâlâ Paris'teki bir gazetenin siyasi sütunlarına da yazıyor olabilirdi. Türk Donanması'nın 1827 Navarin yenilgisi belleklerde hâlâ tazeydi. Bu yenilgiyi izleyen Türk-Rus Savaşı'nda Ruslar'ın başarıları Osmanlılar'ın zayıflıklarını ortaya çıkardı, 1828'deki Yunan bağımsızlık savaşında Yunanistan'ın başarısını garantiledi. Victor

¹ Victor Hugo, *Les Orientales*, ed. Elisabeth Bruneau, Paris, Didier, 1952, c. 1, s. 10-11.

Hugo'nun *Les Orientales*'i bütün bu tarihi olayların ardından Ocak 1829'da yayımlandı.

Les Orientales'in önsözü genellikle romantik bir bildiri sayılır, ama bizim amaçlarımız açısından Doğu miti kuruculuğunun bir bildirisi olarak da görülebilir. Hugo da Beckford gibi Doğu'ya hiç gitmemişti. Fakat *Les Orientales*'in yazıldığı tarihte artık bütün öğeleri oluşmuş bir Doğu miti ve bu mittten kaynaklanan sayısız metin vardı. Elisabeth Bru-
neau'nun da belirttiği gibi *Les Orientales*'de Byron etkileri çok açıktır. Hugo bu Doğu fantazisinin sosyo-kültürel yön-
leri hakkında şöyle der:

Bu kitap hakkında düşündükçe -eğer düşünmeye değerse-
şu Doğu Şiirleri'ni yaratan fantezi belki daha az garip gö-
rünecektir. Bugün Doğu'yla, şimdiye kadar olmadığı ölçü-
de ilgilenilmektedir... Şarkiyatçılık hiçbir zaman bu kadar
gelişmemişti. On dördüncü Louis zamanında insan Hele-
nist olurdu, şimdiyse şarkiyatçıdır.²

Victor Hugo'nun *Les Orientales*'inde esinlendiği metinler
Doğu yolculuğu anıları, özellikle de bu anıların pitoresk
yanlarıdır. Hugo'nun şiirlerinde Byron'da bulduğumuz kişi-
sel ve psikolojik boyutları bulamayız. Biçimsel Doğu fante-
zilerinden oluşan bu şiirlerin temel esin kaynağı Byron.
Chateaubriand ve Delacroix'nun tablolarıdır. Hugo da önsö-
zünde *Les Orientales*'in yaşantudan değil şarkiyatçı metinler-
den esinlendiğini itiraf eder:

Bütün bunların sonucunda Doğu, hem imge hem de dü-
şünce olarak çağımız düşününün ve hayal gücünün bir
uğraş alanı haline geldi. Bu kitabın yazarı da, belki biraz
da farkında olmadan, bu uğraşa katıldı. Doğu ve Doğu'nun
renkleri tüm düşünce ve düşlerini kurcalar oldu ve bu

2 Hugo, *Les Orientales*, c. I, s. 11.

düşlerle düşünceler onun iradesi dışında, kâh Musevi kâh Türk ya da Yunan, Arap, hatta İspanyol renkleriyle renklendi, çünkü İspanya bile hâlâ Doğu'dur; İspanya yarı Afrikalı, Afrika ise yarı Asyalı'dır.³

Hugo burada düşgücünün bir tutkusu haline gelen Doğu mitinin konumunu da belirtiyor: Kutsal Topraklar, Türkiye, Yunanistan, İran, Arap Yarımadası ve hatta İspanya. *Les Orientales*'deyse Hugo Doğu mitinden en çok Türk mitini kullanarak yararlandı. Daha önceki bölümlerde incelediğimiz gibi Türk temaları, özellikle Byron'da, psikolojik bir boyut kazandırılarak, mit düzlemine getirilmişti. Hugo'nun *Les Orientales*'inde bu psikolojik boyutu bulamayız ve sonuçta kudret, hırs, intikam temalarının Doğu tabloları gibi renkli, süslü, fakat durağan bir biçimsellikle işlendiğini görürüz. Psikolojik boyuttan salt duyusal boyuta bu kaçış, *Les Orientales*'i bir parodiden, ikinci sınıf bir taklitten ibaret kılar.

Yunan bağımsızlık savaşını kutlayan şiirler Hugo'nun Türk mitine olan ilgisini değil Helenizmini gösterir. Bunlar "Canaris", "Enthousiasme" (Coşku) ve "Navarin" adlı şiirlerdir. Bunlardan Osmanlı donanmasının 1827'de yakılmasını kutlayan "Navarin", eski Yunan'ın kahramanlık ve özgürlük ideallerini yüceltir.. Yunan kahramanı Canaris'e övgüden sonra Yunanistan'a özgürlük şarkısını söyler:

Console-toi: La Grèce est libre...
Console-toi: plus de tyrans!..
Grèces de Byron et d'Homère,
Toi, notre soeur, toi notre mère,
Chantez! si votre voix amère
Ne s'est pas éteinte à crier.

3 Hugo, *Les Orientales*, c. I, s. 12.

Müsterih ol! Yunanistan özgür...
Müsterih ol. Artık zalimler yok...
Sen bacımız, sen anamız
Sen Byron'ın ve Homer'in Yunanı
Eğer acılı sesin ağlamaktan kısılmadıysa
Şarkı söyle.⁴

Tüm Byron hayranlığına rağmen Hugo'nun Byron'ı anlamadığını görürüz, çünkü Byron'ın Yunanistan'ı müstebitler olmadan hiç ilginç değildir.

Türk zulmü konusunu işleyen şiirlere döndüğümüzde "Le Voile", "L'Enfant" ve "La ville prise" gibi yağma, savaş ve şiddet motiflerini işleyen şiirlerinin dışında, Hugo'nun zulüm temasını Byron gibi ciddiye almadığını, artık çok kullanılmış bir temayı konu edinmenin sıkıntısıyla ince bir alaya başvurduğunu gözleriz. Örneğin, "Claire de lune" (Ay Işığı) adlı şiirde:

La lune était sereine et jouait sur les flots...
La fenêtre enfin libre est ouverte à la brise,
La Sultane, regarde, et la mer qui se brise,
Là-bas, d'un flot d'argent brode les noirs flots.
De ses, doigts en vibrant s'échappe la guitare.
Elle écoute.. Un bruit sourd frappe les sourds échos.
(*Les Orientales*, s. 623)

Dingindi ay ve dalgaların üzerinde oynayıyordu.
Sonunda özgürlüğe açılan pencerede meltem,
Sultan bakıyor ve kıyıda kırılan dalgalar
Gümüş bir şerit gibi karanlık suları süslüyor.
Gitar inleyerek kaydı parmaklarından. Dinledi...
Boğuk bir gürültü sağır yankılara çarptı.

4 Victor Hugo, *Les Orientales, Oeuvres poetiques*, ed. Pierre Albouy, Paris, Pleiade, 1964, s. 608. Bundan sonra, metin içinde *Les Orientales* diye anılacak.

Sessizliğı bozarak sultanı irkiltlen gürültüyü, sulara atılan bir çuvalın çıkardığı şiirin son dördlüğünde açıklanır. Şiir, “Ay dingindi ve dalgaların üzerinde oynayıyordu” dizesiyle başladığı gibi biter. Sulara çarpan bir cesedin çıkardığı sesin Doğu’da sessizliğı uzun süre bozamayacağını anlatırken Hugo, Byron’ın tersine, uzak ve duygusuzdur. Şiir düşsel, hatta duyarsız ve gerçeküstücülükle yazılmıştır.

“La Sultane favorite” (Başkadın) şiirinde Byron’ın çok kullandığı bir temayla, Ali Paşa mitine bir göndermeyle karşılaşırız. Şiirde, kıskançlığını ancak kıskandığı kadınları her gün öldürtmekle doyurabilen bir gözde anlatılır. Ama bu şiirde de gözdesinin her dilediğini yapacak kadar köleleşmiş, tutkulu, despot, Byron’ın efendilerine kıyasla çok munistir.

Hugo’nun tutsaklık temasını işleyen şiirlerinde Doğu motiflerini ince bir alayla yinelediğı iyice belirginleşir. “Chanson de pirates” (Korsan Şarkısı) padişahın haremine satılmak üzere korsanların manastırdan kaçırdığı bir rahibe hakkındadır.

Elle valait mille tomans;
On la vendit à sa hauteesse.
Elle eut beau dire, Je me meurs!
De nonne elle devint sultane...

(*Les Orientales*, s. 620)

Bin tümen ediyordu,
onu majestelerine sattılar.
Kendimi öldürürüm, diyordu,
rahibeyken sultan oldu.

“La Captive”de (Esire) tutsaklığına iyi kötü razı olmuş genç bir kadını, “Sara, la baigneuse”de (Yıkanan Sara) tutsaklığın korkulu bir düş olmaktan çıkıp saray hayatının

lüksüne özentiye dönüştürmesini ve Sara'nın tensel fantezilerini buluruz.

J'aurais le hamac de soie
Qui se ploie
Sous le corps prêt à pamer;
J'aurais la molle ottomane
Dont émane
Un parfum qui fait aimer.
Je pourrais folâtrer nue.
Sous la nue,
Dans le ruisseau du jardin.
Sans craindre de voir dans l'ombre
Du bois sombre
Deux yeux s'allumer soudain.
Il faudrait risquer sa tête
Inquiète,
Et tout braver pour me voir,
Le sabre nu de l'heiduque
Et l'eunuque
Aux dents blanches, au front noir!

(*Les Orientales*, s. 640)

Yarı baygın vücudumu okşayan ipek bir hamagım olsa. Baş döndürücü kokuların buğulandığı bir sandığım. Karanlık ormanının gölgesinde ansızın parılayacak bir çift gözden korkmadan bahçedeki derecede cırılcıplak oynaşabilsem. Çünkü o zaman beni gözetlemenin bedeli, yeniçerinin kılıcıyla, beyaz dişli, kara alınlı hadımın ellerinden ölümü göze almak olurdu.

Sara'nın fantezi ağı duyusalılık, tensellik, tembellik, teşhircilikle örülmüştür. Gene de sanki bir Doğu tablosuna poz veren cansız bir model gibidir Sara, Byron'ın Myrrha ve Gül-

nare'sinin vahşi köleliği yoktur onda. Gülnare ve Myrrha'yı tutsak eden aşk ve nefret Sara'da rahat bir yaşamın tutsaklığına dönüşmüştür.

"La Douleur du Pacha" (Paşa'nın Acısı) ve "Le Derviche" (Derviş) de Ali Paşa motifinin kullanıldığı şiirlerdir. "La Douleur du pacha", sorulu yanıtı balad biçimindedir. İlk dörtlükte Paşa'nın üzüntüsünün nedeni sorulur. Yanıtlara göre bu üzüntü ne bir yenilgiden ne Azrail'in ziyaretinden ne bir asinin kaçmayı başarmasından ne de bir cariyenin ihanetinden kaynaklanmaktadır. Paşa'nın acısının nedeni en sevgili kaplanının ölümüdür. Bu kaplanın acımasızlığı, vahşiliği ve bağışlamasızlığıyla Ali Paşa arasında Hugo açık bir koşutluk kurarsa da, bu koşutluk Byron'dan anımsadığımız Ali Paşa'yı canlandırmaktan uzaktır; en vahşi kaplandan bile daha sinsi ve yırtıcı olarak çizdiği Ali Paşa için Byron eğretilme kullanmaz. *Childe Harold*'da kaplan doğrudan doğruya Ali Paşa'dır.

Le Derviche'de Ali Paşa neredeyse bir ermiş gibi çizilir. Şiir, Tepedelenli Ali Paşa'nın halkın sevgi gösterileri arasında ilerlediğini anlatan dizelerle başlar. Derken yaşlı bir derviş Ali Paşa'ya yaklaşır ve ona şöyle der:

Ali - Tepeleni, lumieres des lumieres,
Qui siege su divan sur les marches premieres
Dont le grand nom toujours grandit,
Ecoute-moi, vizir de ces guerriers sans nombre,
Ombre du padischah qui Dieu meme est l'ombre,
Tu n'es qu'un chien et qu'un maudit.

(*Les Orientales*, s. 628)

Tepedelenli Ali, nurların nuru, Divan'ın baştaçı, adı her gün biraz daha büyüyen. Şu sayısız savaşçıların veziri, Tanrı'nın gölgesi olan padişahın gölgesi, kulak ver bana. Köpeğin, lanetlinin tekisin sen.

Duyduğu hakaretlere yanıt olarak Ali Paşa dervişe giymesi için kürkünü uzatır. Bu İsevi davranış Hugo'nun Ali Paşa'sının Byron'inkinden ne denli uzak olduğunu gösterir.

Byron'ın *Turkish Tales*'iyle Hugo'nun *Les Orientales*'i karşılaştırılınca Hugo'nun yerleşmiş motifleri kullanmaktan öte Doğu mitine yeni bir katkıda bulunmadığı görülür. Hugo'nun bu motifleri kullanımında üstün bir biçimsel ustalık fakat ölçülü bir uzaklık saptamak gerekir. Hugo'nun şiirlerinde Doğu mitinin böyle parodist bir imgeselliğe dönüşmesi, bir ölçüde mitin metalaşması, bir ölçüde de Navarin fiyaskosundan sonra muhteşem ve kudretli Türk imajına gölge düşmesiyle açıklanabilir. Doğu'yu bu amaçla kullanmamakla birlikte, bu mitin metalaşacağını ilk farkedenlerden birinin Byron olması ilginçtir. Thomas Moore'a 1808'de yazdığı bir mektupta Doğu masallarının iyi sattığını söyleyerek Moore'a Doğu'ya yönelmesini salık vermiş ve bu öykülere uyanan ilgiyi "halk Doğululaşıyor" diyerek tanımlamıştı.⁵ Victor Hugo da *Les Orientales*'de mitin yaygın ve popüler bütün öğelerinden yararlandı. Fakat Türk kudret ve ihtişamı motifini parodi biçiminde işledi. Gerçekten de Navarin yenilgisinden sonra Avrupa'da Türk mitinin kudret ve ihtişam öğeleriyle işlenmesine daha az rastlarız. Çünkü bundan sonra Avrupa'nın politik sorunu kendini Osmanlı İmparatorluğu'na karşı korumak değil, Osmanlı İmparatorluğu'nu Rus ve Mısır tehdidinden korumak olmuştur.⁶ Kavalalı Mehmet Ali Paşa 1832'de saraya başkaldırınca Bâb-ı Âli İngiltere'den yardım istemiş, Palmerston parlamentoda bu yardımın verilmesi gereğini savunmuş fakat önerisini kabul ettirememişti. Palmerston, İngiltere Osmanlılara yar-

5 "The public is orientalizing" *The Life, Letters and Journals of Lord Byron* (Lord Byron'ın Hayatı, Mektupları, Anıları), Londra, Murray, 1920, s. 193.

6 Matthew Smith Anderson, *The Eastern Question: 1774-1923* (Doğu Sorunu: 1774-1923), New York, Macmillan, 1966.

dım etmezse Osmanlı padişahının Rusya'dan yardım isteyeceğinden ve Osmanlı İmparatorluğu'nun üzerinde Rusya'nın nüfuzunun artacağından korkuyordu. Bu korkusu gerçekleşti de, Fransa Mehmet Ali Paşa'yı destekleyip, İngiltere de ilgisiz kalınca, II. Mahmut Mehmet Ali ve oğlu İbrahim Paşa'yı ancak Ruslar'ın yardımıyla yenebildi. 1833'te imzalanan Hünkâr İskeleyi Anlaşması'nda Rusya'nın herhangi bir saldırıya uğraması halinde Boğazların yabancı savaş gemilerine kapatılacağına ilişkin gizli bir hüküm vardı. Bu hükmün açığa çıkmasıyla Türk-Rus yakınlaşmasının Avrupa'da yarattığı tedirginlik yaygınlaştı. Hünkâr İskeleyi Anlaşması'nın imzalandığı yıl olan 1833, Alphonse de Lamartine'in *Voyage en Orient*'inin (Doğu'ya Yolculuk) da basıldığı yıldır. Bu kitabının yanısıra, Lamartine'in tüm siyasi yaşamında Doğu uzmanlığına soyunması da Türk mitinin on dokuzuncu yüzyılda nasıl politikleştiğini gösteren olgulardan biridir.

Romantiklerin yabancı, uzak, yasak ve ürkütücü alana duydukları ilgi, kuşkusuz, Doğu mitindeki *Vathek* türünden nevrozları besledi. Yaşamı olabildiğince öznelletiren romantikler böylece sanatı küçük ve güncel ayrıntılardan soyutladıklarını, sanata güncel gerçekliği aşan bir yer verdiklerini düşünüyorlardı. Kişinin de güncelliğin kısır yaşamından ancak olağandışı yönlerini geliştirerek kurtulabileceğine inanıyorlardı. Örneğin Charles Nodier *Revue de Paris*'de çıkan ünlü yazısında fantastiğin kişi için önemini şöyle belirtmişti:

Fantastiğe eğilim ve doğal ve rastlantısal durumlara göre bunu uyarlama yeteneği kişide doğuştan vardır. Bu onun yaratıcılığının temel taşı ve sosyal yaşamının sıkıntılarının kurtulması için Tanrı vergisi bir yeteneğidir.¹

İşte romantiklerin algıladığı biçimiyle “ölümsüz” ve “fantastik” Doğu, sanatçının benlik arayışı ve aşkın bir gerçekli-

¹ Charles Nodier, “Du Fantastique en litterature” (Edebiyatta Fantastik), *Revue de Paris*, Kasım 1830, s. 221.

gi yakalaması için en elverişli temaydı. Gerek gerçek gerekse düşsel Doğu yolculuğu öykülerinde hep bu benlik arayışı egemendir. Batı'nın tümüyle karşıtı olan Doğu'ya yapılan yolculuk Nerval'in dediği gibi belki de dönüşü olmayan bir kaçıştı. "[Arkadaşlarımdan biri], XXX. Paul, beni eve döndürmek istedi ama ona geri dönmeyeceğimi söyledim. 'Nereye gidiyorsun,' dedi bana, 'Doğu'ya', [dedim]"² Doğu on dokuzuncu yüzyıl romantik yazınına böyle bir fantastik kavramlar dizisi olarak yansdı. Bu fantastik özelemler ister Hugo'nun kullandığı gibi salt biçimsel, egzotik öğelerle, ister Lamartine ve Flaubert'deki gibi benlik arayışında, isterse Byron ve Nerval'de olduğu gibi bir tür Doğu nevrozunda dile gelsin, bu yazarların hepsi için Doğu "ölümsüz" ve "değişmez" Doğu'ydu. Ama on dokuzuncu yüzyılda yaşanan tarihi gerçekler bu "ölümsüz" mitik Doğu'yla çeişti. Mitik Doğu söyleminin yanısıra bir de politik Doğu söylemi vardı ve bu ikincisi günün politik gerçeklerine göre değişiyordu. Lamartine, Nerval, Gautier gibi en romantik yazarlar bile bu değişken politik Doğu söyleminden etkilenmekten kaçınamadılar.

Kavalalı Mehmet Ali Paşa isyanının Osmanlı İmparatorluğu'nda yarattığı bunalımın Avrupa'da kaygıyla izlendiği 1832 yılında Alphonse de Lamartine Türkiye'ye doğru yola çıkarak ünlü Doğu yolculuğuna başladı. Kırk yaşındaydı ve yaptığı yolculuğun artık iyiden iyiye yaygınlaşmış Doğu modasına uygunluğunun bilincinde ve biraz da sıkıntısı içindeydi. Yolculuk anılarını anlattığı *Voyage en Orient*'in önsözünde bu yüzden neredeyse özür diler gibidir. Kendi anılarını benzerlerinden ayırmak için bu anıların öznelliğini ve yolculuğunun kendisi için aynı zamanda bir "iç yolculuk" olduğunu vurgulayarak kitabına başlar.

2 Gérard de Nerval, *Aurélia, Oeuvres*, Paris, Péliade, 1952-56, c. 1, s. 362.

İç yaşantımın büyük bir aşaması olarak her zaman bir Doğu yolculuğu düşledim. Kafamda bu güzel yerlerde geçen büyük bir destan kurup duruyordum. Tüm dini ve felsefi kuşkularımın, kafamı kurcalayan karmaşık soruların çözümlerinin, orada bulunup uzlaşacaklarını sanıyordum. En önemlisi orada büyük şiirimin renklerini elde edecektim, çünkü yüreğim için yaşam nasıl aşk demekse, ruhum için de öylesine şiir demektir. Eğer bir gün bir mezar taşına layık olursam, Tanrı, Aşk ve Şiir bu taşta kazılmasını isteyeceğim yegâne sözcüklerdir.³

Lamartine kuşkusuz Doğu mitinin romantik retorliğini bir ölçüde içtenlikle kullanır. Doğu yolculuğuna başlarken, kişisel bir arayışa da başladığına, bu yolculuğunun kişiliği üzerindeki etkilerini anlatırken de arayışının tamamlandığına inancı içtendir. Gelgelelim Doğu yolculuğu retorliğini siyasal yaşamında bir propaganda unsuru olarak kullanma fırsatını da hiç kaçırmaz. Kendini üstün ve bilge kişi olarak tanıtır, çünkü Doğu'yu tanımıştır.

Bu kitapta ruhumun gördüğü yüce ve zorlu eğitimi, kalbimin derin izlenimlerini anlattım. Orada (Doğu'da) dinler, tarih, töre ve gelenekler, insanların geçirdiği aşamalar üzerine yaptığım çalışmaların hiçbirisi boşa gitmedi. Düşüncenin dar ufuklarını geçmişiyle hesaplaşmaya zorlayan, inançlarını tekrar gözden geçirmeye iten ve yeniden biçimlendiren bu çalışmalar düşünceyi düşünceyle, yeni yerlerle, olgularla, zaman, töre, inançlarla kıyaslayarak gerçekleştirdi ve bunun bir dirhemi bile yolcunun, şairin, filozo-

3 Alphonse de Lamartine, *Souvenirs, impressions, pensées et paysages pendant un voyage en Orient (1832-1833), où notes d'un voyageur* (Bir Doğu Yolculuğundan Anılar, İzlenimler, Düşünceler, Manzaralar ya da Yolcu'nun Notları), Paris, Hachette, 1859, c. I, s. 10. Bundan böyle metin içinde *Voyage en Orient* diye anılacak.

fun gelişiminde boşa gitmedi; bunlar onun gelecekteki şiir ve felsefesinin öğeleri haline geldi.

(*Voyage en Orient*, c. I, s. 3-4)

Yukarıdaki alıntı on dokuzuncu yüzyılın bir Doğu Rönesansı'ndan beklentilerini özetlediği kadar Lamartine'in kendini böyle bir rönesansın baş sözcüsü olarak gördüğünü de gösterir. Volney'i izleyen şarkiyatçılar arasında Doğu'nun yeni bir felsefenin temel taşlarını oluşturacağı tezinin en ateşli savunucusu Lamartine'dir. Ama bu Lamartine'in Doğu'ya bakışının derin çelişkilerle dolu olmasını engellemez. Bu çelişkilerle *Voyage en Orient*'i incelerken sırası geldikçe değineceğim.

Doğu kültürlerin, mucizelerin ve hatta batıl inançların ülkesidir. Orada düş gücünü biçimlendiren büyük düşünce dindir. Bütün bu insanların yaşamı, kanunları ve gelenekleri dine dayalıdır. Batı hiçbir zaman böyle olamamıştır. Neden? Çünkü bunlar daha ilkel, daha ham bir ırktır, köklerinden hâlâ kopamamış barbarların çocuğudur. Batı'da hiçbir şey yerli yerinde değildir, insani fikirler önde değil sonda gelir. Altın ve demir, hareket ve gürültü ülkesidir Batı, Doğu'ysa derin tefekkürün, sezginin ve ibadetin. Fakat Batı dev adımlarla ilerlemektedir. Ancak Orta Çağ karanlığının birbirinden ayırdığı din ile akıl, gerçeğin, aydınlığın ve sevginin bağrında kucaklaşınca, Tanrı'nın ilahi soluğu tekrar dünyaya ruh verecek, erdem, uygarlık ve deha harikaları yaratacaktır. Dilerim böyle olur.

(*Voyage en Orient*, c. II, s. 74-75)

Böylece Lamartine Batı'nın aradığı manevi değerın Doğu'da bulunabileceğini öne sürer. Batı Doğu'ya yaklaşarak dinle aklı, bilimsel ilerlemeyle insancıl bir felsefeyi, makineyle insanı birleştirmelidir. Gelgelelim Lamartine'in Doğu'yla Batı'yı yaklaştırma ideali bu yaklaşımda iki tarafı eşit

görmüyordu. Çünkü Lamartine'e göre Batı gerçeğin ve aklın ışığı olarak Doğu'yu aydınlatmalıydı. Çok geçmeden Lamartine Batı'ya "kurtarıcılık" görevi yüklediği gibi, Doğu-Batı yakınlaşmasına sömürgeci siyaseti de ekledi; öyle ki *Voyage en Orient*'in basılış tarihinden on yıl sonra Doğu-Batı yakınlaşmasının programını, Fransa'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun hangi bölgelerini kurtaracağını harita üzerinde gösterecek kadar somutlaştırdı.

Doğu Rönesansı retorigi ardında Lamartine Byron'a kıyasla çok daha dengeli ve planlı bir Doğu siyaseti izlemiştir. Gençliğinde yazdığı *L'Homme* (İnsan) şiirinden başlayarak yaşlılığının *Le Nouveau Voyage en Orient* (Doğu'ya Yeni Yolculuk)'una kadar Lamartine, Byron'a azalmayan bir ilgi ve hayranlık duymuştur. Fakat Byron, sanki onun kişiliğinin her an denetlenmesi ve dengelenmesi gereken tehlikeli bir yönüydü. Gençliğinde, Byron'ı ıslah amacıyla Lamartine'in *Childe Harold*'a eklediği bir son kanto vardır. *Le Dernier chant du pèlerinage d'Harold* (Harold'un Hac Yolculuğu'nun Son Şarkısı) adını verdiği bu şiirinde Childe Harold'u sonunda ışığı görüp pişman olan, uslanıp dine dönen bir günahkâr olarak çizdi. Doğu yolculuğunda da Lamartine Byron'ın tam tersi arayışlara yöneldi: serüven yerine huzur, isyan yerine uzlaşım, kuşku yerine inanç. Böylece Lamartine, Byron'ı evcilleştiremese bile, Byron'ın Doğu'sunu evcilleştirmeyi başardı.

Lamartine Doğu yolculuğuna çıkmadan önce Fransa'daki siyasi amaçlarında da çok iddialıydı. Başka bir romantik İngiliz yazarına, Sir Walter Scott'a adadığı şiirinde, siyasi özelemlerini açık seçik dile getirir. Bu şiiri, Temmuz İhtilali'nin haberleri Doğu'da kendisine ulaştığı zaman yazmıştı. Şiirde artık milletlerin başında ne şair ne de peygamberlerin kaldığından yakınıır.⁴ Sonradan, falcı Lady Stanhope'la görüş-

⁴ Les nations n'ont plus ni barde ni prophète; Paur enchanter leur route et marcher à leur tête, *Voyage en Orient*, c. I, s. 270.

melerini anlatırken, çölde yaşayan bu garip İngiliz soylusunun beklenen şair ve peygamberin Lamartine olduğu kehanetinde bulunduğunu anlatır.

Doğu yolculuğunun Lamartine'de bıraktığı en kalıcı iz Doğu'dayken geçirdiği dini dönüşümdür. Lamartine zaten gençliğinden beri kuşkuyla baktığı Katoliklik'i Doğu yolculuğu sırasında yadsıdı ve mistik-panteist bir dine inandı. Bu yeni din arayışı içindeyken Müslümanlık'ı çağdaşları arasında en yansız ve önyargısız değerlendirebilen birkaç kişiden biri oldu. A.J. George *Lamartine and Romantic Unanimism* adlı kitabında Lamartine'in dini kuşkularının 1821'den başlayarak geliştiğini söyler.⁵ Raymond Schwab da aynı fikirdedir.⁶ Jean Bruneau ise Lamartine'in ömrünün sonuna dek benimseyeceği yeni dine Doğu'da kavuştuğu kanısındadır.⁷

Lamartine'in yolculuk notları baştan sona panteist coşkuyla doludur. *Voyage en Orient*'da doğa hep Tanrı'nın varlığının yadsınamaz bir kanıtı olarak görülür.

Bütün doğa canlı. Tüm doğa duyuyor ve düşünüyor. Bunu görmeyen hiçbir zaman yaratıcılığın derinliklerini anlamamış demektir.

(*Voyage en Orient*, c. I, s. 31)

Doğa, Tanrı'ya tapınılacak bir yerdir:

Tek Tanrı anlayışının... İnsan eliyle yapılmış tapınaklara ihtiyacı yoktur, tüm doğa O'na tapınan bir tapınaktır.

(*Voyage en Orient*, c. I, s. 114)

5 Albert J. George, *Lamartine and Romantic Unanimism* (Lamartin ve Romantik Ünanimizm), New York, Columbia University, Paris, Payot, 1950.

6 Raymond Schwab, *La Renaissance orientale*, Paris, Payot, 1950.

7 Jean Bruneau, *Le "Conte oriental" de Flaubert* (Flaubert'in Doğu Masalı), Denoel, 1973, s. 29.

Değişik dinlerin tapınaklarını karşılaştırırken Lamartine camilerin İslâmiyet'in ruhunu yansıttığını söyler. Ona göre camiler "sade ve ulvidir... tek ve evrensel Tanrı'ya inanan bütün insanların dua edebilecekleri ve tefekküre dalaabilecekleri yerlerdir (*Voyage en Orient*, c.II, s. 196). Başka bir yerde de Lamartine müezzinin insanca sesini, katedrallerdeki "aptal" ve "ruhsuz" çan seslerine yeğlediğini söyler.⁸

Bu gözlemlerine dayanarak Lamartine'in yeni seçtiği mistik ve panteist inanç sistemini kendine Katoliklik'ten daha yakın bulduğunu söyleyebiliriz. Onun Müslümanlıkta hayran olduğu diğer bir erdem de tevekküldür. Lamartine daha gençliğinden beri Tevrat'taki Eyyub'un öyküsüne ve Eyyub'un insanüstü bir tevekkülle Tanrı'nın gönderdiği bütün felaketlere katlanışına büyük bir ilgi duymuştu.⁹ Doğu yolculuğu sırasında kızı Julie tüberkülozdan öldüğü zaman bu acıya ancak Eyyub'un tevekkülüyle İslâmi tevekkül anlayışını birleştirerek katlanabildiğini söyler. Julie'nin ölümü üzerine yazdığı "La Mort de Julie"de Lamartine kendini Eyyub'la özdeşleştirir. Gene bu acı olayla ilgili olarak uzun uzun Türkler'in tevekkül felsefesinden söz eder. Ona göre tevekkül Türkler'in en belirleyici özelliği ve en temel erdemidir.

İnsan bu adamların (Türklerin) kimseden saklıları olmadığını seziyor: Onlar güçlü oldukları için açık yüreklidirler; güçleri de hiçbir zaman kendi yeteneklerine güvenmemelerinden, her zaman kader dedikleri ve her şeyi yönettiğine inandıkları Tanrı'ya bel bağlamalarından ileri geliyor. Bir Türkü on Avrupalı'nın arasına koyun, onu her zaman

8 Lamartine, *Des Destinées de la poésie* (Şiirin Geleceği), Paris, Gosselin, 1834, s. 25.

9 "Le Désespoir", "La Providence à l'homme" ve "Novissima Verba" şiirlerinde.

asaletinden, fikrinin yüz hatlarına sinmiş ciddiyetinden, sade ve asil ifadesinden tanıyabilirsiniz.

(*Voyage en Orient*, c. 1, s. 312)

Türkler'e bu övgüyü yazdığı sıralarda Lamartine Doğu Sorunu üzerinde de düşünüyordu. 1833'de, Osmanlı İmparatorluğu'nun nasıl bölüneceğine ve hangi Avrupa devletlerinin nerelerde koloni kuracağına ilişkin bir proje yazdı ve bu projeyi Batı'nın Doğu'yu koruma ve kurtarma misyonu retorikleriyle çağdaşlarına sundu. Bu konudaki siyasi fikirlerinin Doğu uygarlığına övgüsüyle nasıl çeliştiğini görmek için Lamartine'in Fransız parlamentosuna getirdiği kolonizasyon önerisini incelemek gerekir. Lamartine projeyi şöyle sunuyordu:

Gelecek, genel olarak zamanla ve olaylarla ortaya çıkıp açıklığa kavuşan, fakat bizim zamanında çözemediğimiz harflerle geçmişte yazılıdır. Avrupa, bir zamanlar var olan düzeni eski haline dönüştürecek, yerini aldığı Roma İmparatorluğu'nun gerçekleştirdiği yapıyı değişik bir fetih ruhuyla yeni baştan kuracaktır. İzlerine bir zamanlar Küçük Asya'nın bütün kıyılarında yükselen Roma sitelerinin yıkıntılarında rastladığı Roma dünyasını yeniden canlandıracaktır. Bu eski dünyayı, bu evrensel imparatorluğu silah zoruyla, kısır şan, şöhret hırsıyla değil, ışığının doğal üstünlüğü, cömertliği ve insan sevgisiyle yeniden yaratacaktır. Modern Avrupa eski Roma'dır. Özelliği çalışkanlık ve uygarlıktır. Roma'nınkinden de üstün yüce bir özelliktir bu. Baylar, Avrupa kendini iyi değerlendirsin, onu engellemek isteyen kıskanç ve kısır politikaya sırtını dönüp Asya ve Afrika'yı kolonize etsin; bu terkedilmiş kıyılara, çalışkanlığının ürünleriyle, soylu tutkularıyla, uygarlığıyla ve ilerici diniyle yayılsın. Ve siz, baylar, Doğu'nun dört bir yanında filizlenmeye başlamış olan ve önünüze ilk kez getir-

mekten gurur duyduğum bu fikirleri benimseyerek bu kutsal insanlık zaferinin başına geçin¹⁰

Bu konuşma Lamartine'in yüzeydeki Doğu hümanizması-
nın nasıl siyasi planda somut bir şarkiyatçılığa dönüştüğünü gösterir. Bu, kültür emperyalizmi için bütün terimleri tamam bir Haçlı çağrısıdır Lamartine'in konuşması. Kafasındaki Batı şimdiden Doğu'nun efendisidir.

Doğu'dayken, Lamartine Fransız Parlamentosu'na Bergue temsilcisi seçildiğini öğrendi. Fransa'ya döner dönmez başlayacak siyasi yaşamı belirli bir siyasi görüş ve program oluşturmasını gerektiriyordu. *Voyage en Orient*'da da yolculuğunun büyük bir bölümünü siyasi konuları düşünmekle geçirdiğini söyler.

Lamartine siyasi fikirlerini *Voyage en Orient*'da sergilemeden önce, *Sur la politique rationnelle* (Akılcı Politika) adlı kitapta dile getirdi. Bu kitapçıkta, yaşadığı çağın büyük değişimlere gebe, bunalımlı bir çağ olduğunu öne sürdü. Çağdaşlarının çoğu gibi o da terakki felsefesine inanıyordu ve "terakki"yle bütün toplumsal hastalıkların sona ereceği bir altın çağın düşünüyordu. Ve gene çağdaşlarınıninki gibi Lamartine'nin "terakki" düşleri de elitistti. "Terakki" ona göre ancak büyük bir liderin önderliğinde mümkündür. *Voyage en Orient*'da Avrupa'nın toplumsal bir bunalımın eşiğinde olduğunu ve ancak büyük bir liderin bu bunalımı engelleyebileceğini söyler. Ona göre Avrupa birbiri ardından gelen toplumsal bunalımların sonunda aydınlığa kavuşacaktır, fakat bu ışığın kaynağı, bütün bunalım işaretlerini görüp değerlendirebilen ve görevi çağdaşlarını uyarmak olan filozof-şairdir.

İyi bir siyasetçi çağın dramının oynandığı sahneye uzaktan bakabilmeli, gelişmeleri görebilmelidir. Önceden bilmek

10 Lamartine, *Vuess discours et articles sur la question d'orient* (Doğu Sorununa İlişkin Görüşler ve Yazılar), Paris, Gosselin, 1840, s. 31-32.

imkânsızdır, çünkü bu Tanrı'ya mahsustur, fakat önceden görmek mümkündür, bu yetenek insana vergidir.

(*Voyage en Orient*, c. II, s. 171-172)

Doğu Sorunu'nun tartışma konusu haline getirmek için çok büyük bir ileri görüşlülüğe gerek yoktu, çünkü bu en güncel sorunlardan biriydi. Lamartine ayrıca ekonomik koşulların da Fransız toplum yapısını zorladığının farkındaydı. "Bütün Avrupa bir bunalımın eşiğindedir" derken zaten sanayi devrimini izleyen işçi hareketlerini kastediyordu.

İşçiler, aristokrat, despotik ve teokratik yönetimlerde yaşamaları egemen güçlerden biri tarafından güvence altına alınmış olduğu ve işverenlerin korumasında yaşadıkları için farkedilmemiş kalabalık bir sınıf. İşverenlerin bastırılmış olması ve bireyciliğin etkisiyle bugün başıboş kalmış bu sınıf hiç olmadığı kadar da kötü durumdadır; asgari gereksinimlerine kavuşmadan hak ve özgürlüklerine kavuşmuştur ve bu iğrenç bireyciliğin yerini sosyalizm alana kadar bu sınıf toplumu sarsmaya devam edecektir.

(*Voyage en Orient*, c. II, s. 500)

Gelgelelim Lamartine'in sosyalizmden anladığı, egemen sınıfın işçi sınıfını korumasına aldığı himayeci ve elitist bir sistemdi. St. Simoncular'la giriştiği tartışmalarda özel mülkiyeti savunmuş ve mülkiyet konusunda sosyalizm anlayışının St. Simoncular'ınkinden ayrıldığını her zaman vurgulamıştı.¹¹ Lamartine sosyalizm tehlikesini aynı zamanda bireyci toplumun eksikliklerini de giderecek biçimde savunurabilmek için toplumsal yardımlaşma önerir.

11 Lamartine, "Sur la politique rationnelle", "*La Politique de Lamartine*", ed. Louis de Rouchaud, Paris, Hachette, 1878, s. 52. "Mülkiyet Tanrı'nın bugüne dek aile ve topluma verdiği tek temel dayanaktır."

Yardımlaşma, sosyalizm budur; bencillikse bireyciliktir. Yardımlaşma, siyaset gibi, kişiyi tek başına bırakmamayı, yardımına koşmayı, varlıklı ile yoksul arasında eşitlikçi bir denge kurmayı öngörür ve varlıklıya der ki: “Sen varlığını koruyacaksın çünkü ortak mülkiyetçi tatlı rüyalara rağmen mülkiyet bugüne dek toplumun en vazgeçilmez direği olmuştur, onsuz ne aile, ne iş, ne de uygarlık vardır.” Fakat şunu da ekler: “Ama unutmayacaksın ki mülkiyet hakkı yalnız senin değil bütün insanlığın yararlanması için kurulmuştur, mülkiyete adalet, yararlılık, paylaşma, herkese imkân ilkelerine uyarak sahip olacaksın... mülkiyet hakkının da üstündeki bir hakka, insanlık hakkına saygı duyacaksın.

(*Voyage en Orient*, c. II, s. 500-01)

Lamartine sorunun bu idealist çözümünü pratik bir çözümle de pekiştirir.

Yeni düzende gerek Avrupa, gerekse Fransa için kaçınılmaz bir gereksinim vardır, büyüme gereksinimi. Dışarıya doğru büyümenin içerideki yoğun büyümeyle başabaş gitmesi şarttır. Dışarıya açılma olmazsa, ilk işaretlerini gözlediğimiz tehlikeleri nasıl bertaraf edebiliriz? Denetimi kabul edip, kamuoyunun ve onun organı olan basının eleştirilerine nasıl karşı çıkabiliriz? Bir yanda eğitimi geliştirip, eğitim görmüş kişileri işsiz mi bırakacağız? Sanayiye nasıl canlandırır, işsizlik ve durgunluk dalgalarını nasıl önleyebiliriz? Ve en önemlisi, durmadan büyüyen, silahlı, disiplinsiz, sefaletle yağma arasında çırpınan bu işçi güruhunu nasıl zaptedebiliriz? Mülkiyeti giderek daha çok güç kazanan bazı doktrinlerin cazibesinden nasıl koruyabiliriz? Ve eğer toplumun bu temel taşı yıkılırsa, toplumu nasıl kurabiliriz?

(*Voyage en Orient*, c. II, s. 501)

Yukarıda sıraladığı toplumsal sorunlara Lamartine'in önerdiği çözüm sömürgeciliktir. Sömürgecilik önerilerini *Voyage en Orient*'in son bölümünü oluşturan "Resumé politique du Voyage en Orient" (Doğu'ya Yolculuğun Siyasi Özeti) adlı kısımda ayrıntılarıyla dile getirir. Lamartine'e göre Tanrı çaresiz dert vermez, Tanrı'nın bir lütfu olarak Osmanlı İmparatorluğu büyük bir hızla çöküşe yaklaşmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu her geçen gün yıkılıyor ve yok oluyor... ve Osmanlı İmparatorluğu'nun bu yıkılışını hızlandırmak, bu devin yıkılmasına parmak ucuyla dokunarak yardım etmeye bile gerek yok, çünkü yıkılış Tanrı'dan, (imparatorluğun) kendi eyleminden, doğasının zorunluluğundan kaynaklanıyor; gerçekleşmesi mukadder her şey gibi bunu da önlemek Türkler için de Avrupa için de olanaksız.

(*Voyage En Orient*, c. II, s. 509)

Lamartine'e göre bu önlenemez çöküşün nedeni Türkler'in, hem törelerinde hem de yönetim biçimlerindeki çarpıklıklardan ötürü ne Avrupa'yı ne de Asya'yı yönetebilecek durumda olmalarıdır.

Burada durup Lamartine'in Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü için gösterdiği nedenlerle *Voyage en Orient*'daki Osmanlılar'a ilişkin diğer gözlemleri arasında bir tutarsızlık olup olmadığına bakmalıyız. İmparatorluğun sonunun yakın olduğunu söylerken bu sonun dış etkenlerden değil iç etkenlerden, Osmanlılar'ın yönetim ve kültür yetersizliklerinden kaynaklandığını ileri sürer. Öyle bir yetersizlik ki, Osmanlılar'ın ne Doğu'yu ne de Batı'yı yönetmelerine olanak tanır. Demek ki, Lamartine'in Batı'ya üstün gördüğünü söylediği Doğu düşün ve kültürü, iş siyasi egemenliğe gelince, Batı'nın denetimi ve yönetimi altına girmelidir. Türk-

ler'in Lamartine'i hayran bırakan erdemi, tevekkülleri, bu düzenlemeyi kolaylaştıracaktır. Çünkü kitlelerin korunması ve vesayetçi yönetimleri kabullenmeleri için bu yönetimlere tevekkülle sığınmaları gerekir. Lamartine Doğu halklarının bu özelliğine gerçek bir gıpta duyar ve Fransız işçi sınıfı da tevekkül denen erdeme sahip olsa yöneticilerin işinin ne kadar kolaylaşacağını düşünür. Bu erdemi yaymak için Doğu'ya yolculuğunu izleyen yıllarda bir dizi roman yazar "Sosyal romanlar" dediği bu yapıtlarının tümünün de konusu mütevekkil yoksulluğun bu dünyada olmazsa öbür dünyada nasıl ödüllendirileceğidir.¹² Yazarın kendi tanımıyla "sosyal roman" diye anılan bu dizinin ana savı vesayetçi halkçılıktır ve bu sav *Voyage en Orient*'in yukarıda sözünü ettiğimiz yardımlaşma ve tevekkül temalarıyla desteklenir. Bunların içinde bir hizmetçinin yaşamını konu alan *Genéviève*'de Genéviève'in duası dikkate değer:

Tanrım, hizmet etmekten zevk almam ve hizmetçiliği bizi gibileri dünyaya gönderirken senin bizim için seçtiğin durum olarak kabullenmem için bana yardım et. Eğer bu dünyada kimseye hizmet etmezsek, Tanrı'ya hizmet etmeyi de öğrenemeyiz. Çünkü yaşam karşılıklı hizmetten başka bir şey değildir. En mutlu kişiler Tanrı aşkı için hizmet edenlerdir. Fakat biz yoksul hizmetçiler, karnımızı doyurmak için ekmek parasına muhtacız... Görevlerimi, durumumu acılarıyla, sevinçleriyle bilebilmem için bana yol göster. Ancak bu dünyada iyi hizmet ettikten sonra, belki öbür dünyada ulu Tanrı'nın mutlu bir hizmetkârı olmaya hak kazanabilirim.¹³

12 Genéviève, *le Tailleur de pierres*, Fior d'Aliza, Antoniella.

13 Lamartine, *Genéviève, Histoire d'une servante* (Genéviève, Bir Hizmetçinin Öyküsü), Paris, 1855, s. 144.

Aslında Lamartine'in sömürgeciliğiyle vesayetçi halkçılığı, kendi tanımlayışıyla bile birbirinin aynıdır. Sömürgeciliği savunmasını, Doğu insanının cahil fakat mütevekkil olduğuna, korunması gereken erdemler taşıdığına ve bu koruma görevinin Batı'nın aydın yönetici seçkinlerince yüklenilmesi gerektiğine dayandırır. Fransa'daki toplumsal çalkalanmalar için önerdiği çözüm de aynıdır. Şikâyetçi yoksul halk, erdemlerini uysallık ve tevekkülle korumalı, kaderinin değişmesi için de vesayetçi seçkinlerin iyi niyetine ve sağduyusuna sığınmalıdır.

Doğu düşünün Lamartine'de nasıl bir egemenlik tutkusuna dönüştüğünü göstermek için Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra nasıl paylaşılacağına ilişkin önerilerine bakalım.

Yapılacak şey şudur: Osmanlı İmparatorluğu ile sınırı ve Akdeniz'de çıkarı olan büyük büyük kuvvetler bir kongre kurmalı ve hem prensip hem de uygulamada bir anlaşmaya varmalıdır. Avrupa, Osmanlı İmparatorluğu'nun işlerine hiçbir şekilde karışmayacak ve her şeyi kendi haline bırakacaktır. İmparatorluğun yıkılması halindeyse (ister İstanbul'daki bir ayaklanma ister parçalanma sonucunda) Avrupa kuvvetlerinin her biri Osmanlı topraklarının Kongre'nin öngördüğü bir bölümde protektoratlar kuracaklardır.

(*Voyage en Orient*, c. II, s. 508)

Lamartine'in doğrudan değil de "vesayetçi" bir sömürü sistemi önermesi ve Osmanlı devletinin işlerine karışılmasında ısrarı, Avrupa kuvvet dengesini iyi değerlendirdiğindendir. Çünkü Osmanlı Devleti'nin işlerine karışılması ilkesi benimsendiği takdirde Lamartine en etkin söz sahibinin Rusya ya da İngiltere olacağını biliyordu. Nitekim Mehmet Ali Paşa olayının yol açtığı 1833 ve 1839 diplomasi

buhranlarında Lamartine tutarlı olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun içişlerine karışılmamasını savunmuştur.

Lamartine'in vesayetçi sömürgeciliği her ne kadar elitist düşüncenin yardım, cömertlik gibi klişeleriyle süslenmişse de, St. Point arşivlerinde bulunan bir belge, onun konuyu enine boyuna hesapladığını kanıtlar. "Documents et projet d'un établissement colonial en Syrie" (Suriye'de Bir Tarım Kolonisinin Kurulmasına İlişkin Proje) başlığını taşıyan bu belge, Suriye'nin tarımsal sömürüsü için ayrıntılı bir planıdır.¹⁴ Suriye'de bir Fransız kolonisinin gerçekleştirilmesi için Lamartine'in yaptığı hesapları içerir. Örneğin, iki yıl süreyle sömürgecilere kiralananak sekiz apartmana kira bedeli olarak 80.000 frank, aynı süre içinde 150 işçiye ödenecek ücretler içinse 100.000 frank ayrılmaktadır.¹⁵

Sonuç olarak Lamartine'in *Voyage en Orient*'inin genel bir sanıyla Doğu'ya övgü diye kabul edilmesine karşı şunu söyleyebiliriz: Çağının modasına uyarak yaptığı Doğu yolculuğunu kişisel arayışlarını yönlendirecek, kişisel yenilenme özlemini gerçekleştirecek, şiiri için esin kaynağı olacak bir gezi olarak niteler Lamartine. *Voyage en Orient*, Akdeniz kıyılarında doğanın yüceliğine, İstanbul'un güzelliğine ve Türk insanının Lamartine'e göre en belirgin özelliğine, hoşgörülü dindarlığı ile tevekkülüne övgülerle doludur. Kitabın bu yanlarına bakarak birçok eleştirmen *Voyage en Orient*'i Avrupa'da bir Doğu Rönesansı'nın varlığını kanıtlayan belge, Doğu efsanesinin el kitabı olarak görür. Türkler'i öven yazıları da, üstünkörü bir değerlendirmeye, Lamartine'in bir Türk dostu olarak tanınmasına yol açmıştır.

Oysa Lamartine'in doğayı tapınırcasına öven yazıları, yaşamının o döneminde Ortodoks Katoliklikten panteizme yö-

14 Lotfy Fam, *Voyage en Orient*, Paris, Nizet, 1960, s. 464-473.

15 Lotfy Fam, *Voyage en Orient*, Paris, Nizet, 1960, s. 464-473.

nelen dini inançlarının bir ifadesidir. Türkler'i öven yazıları da bir yandan on sekizinci yüzyılın Doğu söyleminin uzantısı diğer yandan bu iyi fakat geri halkı koruması ve yönetmesi için Avrupa'ya yapılan ve on dokuzuncu yüzyılın kurtarıcı söylemine yakışır bir çağdır. Başka bir deyişle, Byron ve hatta Hugo'nun aksine, Lamartine'in Doğu'ya övgüsünde uzak ve yabancı yerleri yakınlaştırmacı, evcilleştirici, dolayısıyla sömürgecilik idealini kitlelere içertici bir boyut belirgindir. Lamartine'in Doğu söyleminde ikilem bile olamayacak yalınlıkta basit bir temel bir çelişki vardır. Doğu'yu komşulaştırmak için över, Doğu'nun yönetilmesi gerektiğini savundukça yerer. Bu kasıtlı söylemde Byron ve Hugo'nun ikilemli söyleminin miütık boyutu kaybolur, çünkü Lamartine'in yansıttığı Doğu, Batı'nın gizemli karşısı, kültürel rakibi, kendisinden başkanın, yani "öteki"nin simgesi değildir. Suskun, uysal, evcil ve tevekkülle kurtarıcısını bekleyen bir Doğu'dur.

1825-1835 yılları arasında Arnavutlar, Sırlar, Yunanlılar ve Mısırlılar birbiri ardından Osmanlı İmparatorluğu'na başkaldırırken, o zaman İngiliz Dışışleri Bakanı olan Palmerston olayları tam bir ilgisizlikle izliyor, yalnızca Yunan davasını destekliyordu. On yıl sonra aynı Palmerston Osmanlı İmparatorluğu'nu şöyle savunuyordu:

Türk İmparatorluğu'nun çürüdüğüne, artık ölü bir gövdeden ibaret kuru bir ağaç olduğuna vb. duyduklarımız tam bir deli saçmasıdır.¹⁶

Palmerston'a göre Osmanlı İmparatorluğu'nun tekrar eski gücüne kavuşması için on yıllık bir barış süreciyle, içeride yapılacak bazı ıslahat yeterlidir.¹⁷ İlginç olan, Avrupa'nın

16 John Arthur Ransome Marriott, *The Eastern Question: An Historical Study in European Diplomacy* (Doğu Sorunu: Avrupa Diplomasisinde Bir Tarih Çalışması) Oxford, Clarendon, 1918, s. 214-215.

17 Marriott, s. 215.

bu kurt politikacısının on yıl içinde sergilediği tavır değişikliğidir.

Palmerston, II. Mahmut ve Kavalalı Mehmet Ali Paşa arasında çıkacak yeni bir çatışmada Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu üzerinde nüfuzunu artırmasından korkuyordu. Hünkâr İskelesi yenilgisinin öcünü almaktan başka bir şey düşünmeyen II. Mahmut'un da böyle bir çatışmaya hazırlandığı açıktı. Fransa'da hem Thiers hükümeti hem de Fransız kamuoyu Mehmet Ali'den yanaydı. Buna karşı çıkan tek ses "uzak görüşlü" Lamartine'di. Lamartine, Palmerston gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun muhafaza edilmesi gerektiğine inanıyordu.

1839 yazında Fransız parlamentosunda Doğu sorunu hâlâ ateşli tartışmalara konu olurken, Rusya ve İngiltere "koruma" politikasında anlaşmışlardı bile. Fransız parlamentosundaki delegeler de üç seçeneği değerlendirmeye çalışıyorlardı. Mehmet Ali'ye karşı II. Mahmut'u desteklemeyi, II. Mahmut'a karşı Mehmet Ali'yi desteklemeyi, Anglo-Rus koruma politikasına uymayı. 1 Temmuz 1839 günü parlamento yaptığı konuşmada Lamartine üç seçeneği de reddederek "Fransız seçeneği"ni sundu. Bu seçeneği savunurken Türkler'i desteklemenin bir yararı olmayacağını, Osmanlı İmparatorluğu'nun gerçekte değil, kâğıt üzerinde bir devlet olduğunu ileri sürdü.

Biz, Türkler'in sadık müttefik ve eski dostuyuz ama eğer bir siyaseti bir ittifaka dayandıracaksak karşımızda bir müttefik olmalı ki, bir hayalle değil, gerçeğe ittifaka girelim. Bütün Doğu'nun beni doğrulayacağını bilerek size üzüntüyle söyleyebilirim ki artık Türkiye yoktur, Osmanlı İmparatorluğu diplomatik bir uydurmacadan ibarettir.¹⁸

18 Lamartine, *La Politique de Lamartine* (Lamartine'in Siyaseti), ed. Louise de Rochemont, Paris, Hachette, 1878, s. 238.

Lamartine Mehmet Ali Paşa'yı destekleme seçeneğini doğru bulmuyordu, gerekçesi de şuydu: Mısır Mehmet Ali demekti, Mehmet Ali olmadığı gün, Mısır da yoktu. Çünkü Doğu buydu, devletler kurumlarıyla değil, liderleriyle kaimdi:

Yürüttüğümüz mantığı Doğu ve Batı'nın benzerliğine dayandırdığımızda hep yanılırız. Batı'da ortaya çıkan bir büyük adam her zaman az ya da çok yönettiği halkın bir ifadesidir, bir ürünüdür, onunla çağı arasında bağlantı vardır. Fethettiği ölçüde düzenler, yarattığı ölçüde yerleştirir; kurumlarla donatır çevresini, kısaca kendinden sonra kalması gereken bir şeyler kurar, Doğu'daysa bunun tersine, ne kurumlaşma ne de siyasi gelenek olmadığı için, büyük bir adam yalnızca büyük bir birey, değişik bir olgu, tekdüze barbarlık gecesinde bir an için parlayan bir meteordur. Bilek kuvvetiyle büyük işler yapar, fakat halkının düzeyini kendi düzeyine getirmek için hiçbir şey yapmaz ne sağlam bir hanedan ne bir yasa getirir. Şairane bir deyişten yararlanılabilirse, ölürken çadırıyla birlikte dehasını da toplayıp götürür ve geldiği yeri kendinden önce olduğu gibi çıplak ve vahşi bırakır.¹⁹

Lamartine'in Doğu'ya ilişkin bu gözlemleri hem klişeleşmiş yargıların bir tekrarıdır hem de kendi savunduğu Doğu Rönesansı teziyle çelişir. İş, Batı'nın çıkarlarına gelince, Lamartine'in de şarkiyatçı metinlerin kalıplarını yinelediğini görürüz.

Lamartine Palmerston'un "koruma" politikasını da beğenmez. Bu politika gerçi akılcı ve temkinlidir ama ona göre Osmanlı İmparatorluğu'nda muhafaza edilecek bir şey kalmamıştır. Kaldı ki böyle bir politika yalnız İngiltere'nin

19 Lamartine, *La Politique*, s. 240.

işine yarayacak. zayıf Osmanlı İmparatorluğu'nda İngiltere'nin üstünlüğünü pekiştirecektir.²⁰ O zaman ne yapılmalıdır? Lamartine'e göre hem Türkler'le dostluk hem de Fransa'nın çıkarlarını korumak için bir dördüncü seçenek benimsenmelidir. Bu da Osmanlı İmparatorluğu üzerinde bir "protektorat" kurmakla mümkündür.

Osmanlı İmparatorluğu bir kez parçalanmaya görsün, şu anda pusuda bekleyen bütün Avrupa ve Asya devletleri harekete geçeceklerdir. Yirmi yıla kalmadan Akdeniz kıyıları mallarımızı alacak, deniz ticaretimizi canlandıracak, uygarlığımızı benimseyerek milyonlarca insanla dolacaktır. Akdeniz bir Fransız gölü ve iki kıtanın büyük bir deniz yolu olacaktır. İşte Tanrı'nın avucumuzun içine koyduğu büyük fırsat, eğer görebiliyor ve anlayabiliyorsanız.²¹

Voyage en Orient'dan bu yana Lamartine'in Osmanlı toprakları üzerinde bir koloni kurmak fikrini enine boyuna geliştirdiğini görüyoruz. Fransa Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünü dikkatle izlemeli ve çöküşün ilk somut göstergeleriyle birlikte İngilizler'in Malta'da yaptığı gibi Akdeniz'de ticari ve askeri önemi olan bir yeri ele geçirme hazırlıkları içinde olmalıdır.²² Bu uzun vadeli bir plandır fakat diğer üç seçeneğe de üstündür. Bu plan benimsenir ve uygulanırsa, Doğu Batı'nın hem kültürel hem ticari egemenliği altına girecek ve uzun vadede bundan yalnız Fransa değil tüm Avrupa, dolayısıyla da "insanlık" yararlanacaktır.

İşte bunun için hükümeti ve Parlamento'yu Doğu'ya daha geniş ve toplumsal bir müdahalenin gerekliliğini sevinerek kabule çağırıyorum. Sayıları büyük ve kaygılı işsizlerimize

20 Lamartine, *La Politique*, s. 234-235.

21 Lamartine, *La Politique*, s. 245.

22 Lamartine, *La Politique*, s. 247.

ış bulmak, büyük ve etkin bir ordu ortaya çıkarmak, deniz kuvvetlerini yenilemek, diplomaside, sömürgelerde, yönetime her türlü göreve koşulabilecek yeni bir personel yaratmak, ülkenin dikkatini politikamızın Akdeniz’de oynayacağı uzun drama çekmek, üretici güçleri ve endüstri gücünü yeniden yaratılmış bir Doğu’nun yoğun tüketimiyle kamçılarlamak... hepsi orada. Bunu anlayabilir ve isteme cesaretini gösterebilirsiniz eğer.²³

Doğu’yu ticaret yoluyla canlandırmak ve uygarlaştırmak aynı yıllarda İngiliz Parlamentosu’na hitap eden Palmerston’un da amacıdır. Doğu ve Batı arasında serbest ticareti savunan Palmerston şöyle der:

Neden mi efendiler?.. Mal değişimi bilgi alışverişine, karşılıklı çıkarların ve dostlukların gelişimine yol açsın diye. Bunun için ticaret serbestçe ilerlemelidir, bir eliyle uygarlığı, öbür eliyle barışı taşıyarak, insanlığı daha mutlu, daha akıllı, daha iyi kılmak için.²⁴

Doğu’yla serbest ticaretin ilk şartı zayıf bir Doğu’ydu. İşte bunun için Palmerston Osmanlı İmparatorluğu’nu zayıf haliyle muhafaza etmek, Lamartine ise seyirci kalıp yıkılış anında hazır olma tasarılarını kabul ettirmeye çalışıyorlardı. Fakat bu düşüncenin yaygınlaşması kuvvetli ve muhteşem Türk mitinin de yıkılması demekti. Öyle de oldu. Türk mitinin politizasyonu bir yandan mitin bu iki ögesini ortadan kaldırırken, öbür yandan miti destekleyen romantik retoriği, yani Batı’nın Doğu’da kültürel yenilenme arayışını da. Türkiye söz konusu olunca, şarkiyatçılık söyleminden çıkardı.

23 Lamartine, *La Politique*, s. 249-250.

24 Ronald Robinson, *Africa and Victorians* (Afrika ve Viktorya Devri), New York, Doubleday, 1968, s. 2.

ALTINCI BÖLÜM
1835-1850 ARASINDA
DOĞU YOLCULUĞUNUN DÜŞ KIRIKLIKLARI

1835-50 yıllarında gerek Doğu yolculuğuna ilişkin yazıların niceliksel bir düşüş göstermesi, gerekse Osmanlı topraklarına yapılan yolculukların eski çekiciliğini yitirmesi Türk mitinin de sönmeye başladığını gösterir. İngiliz yolcusunun tavrı artık alaycı ve acımalıdır. Fransız yolculuk edebiyatı ise, özellikle Mehmet Ali Paşa krizinden sonra, daha çok Mısır'ı, dolaylı olarak da Türkiye'yi konu alır. Alaycı gözlemlerle bezemediği yerlerde Doğu yolculuğu anıları nesnel Doğu'yla tümüyle bağını koparmış, Nerval, Gautier ve Flaubert'de olduğu gibi fantastik öğelere yaslanmış ve egzotizm dediğimiz yeni bir biçimciliği sergileyen öğelerden oluşur. Ne var ki, fantastik öyküleri için Doğu'yu bir dekor olarak kullanmayı sürdüren bu yazarlar bile İstanbul izlenimlerinde sendeleyeen bir imparatorluğun umutsuz çağdaşlaşma çabalarını, eski bir gelenegın yitişini, yenisinin doğamayışını görmezlikten gelemesler. Artık Doğu yolculuğuna egemen olan duygu, yolcunun Doğu'da aradığını bulamaması, yani düşkırıklığıdır. Eliot Warburton'un 1844'te Batı Anadolu'ya yaptığı yolculuğun anılarını anlattığı kitabın alt başlığı "Doğu Yolculuğunun Ro-

mans ve Gerçekleri”dir ve bu başlıkla Warburton romantik yolculuk çağının bittiğini haber veriyor gibidir. Sözünü ettiğimiz on beş yılda yazılan yolculuk kitaplarında Doğu “romans”ını bazı turistik garipliklerin, Doğu “gerçeği”ni ise Avrupa’nın “hasta adamı”nın oluşturduğunu gözler. Doğu yolculuğu anılarına biraz peçe biraz harem, biraz haremden yaşanan yasak aşk katmak, bu tür kitapların iyi satması için gerekli formüllerden sayılmaya başlanmıştı bile.

Gizli ve yasak olanın şaşmaz çekiciliğiyle peçe ve harem, bu dönem Doğu yolculuklarının yeni motiflerini oluşturdu. Robert Curzon, *Monasteries of the Levant* (Levant Manastırları) başlıklı anılarında (1849) peçenin kocalarını aldatmaya niyetli kadınlara ne gibi avantajlar sağladığını anlatır. Peçe, böyle bir niyeti olmayan kıskanç kadınların elinde de kocalarını denetlemek için bulunmaz bir araçtır. “Hiç kimse pazarda rastladığı kadının karısı mı, kızı mı, yoksa anneannesi mi olduğunu anlayamaz” diye yazar Curzon; “Türkiye’de ve Mısır’da birkaç kez bu peçeli kadınlar yanıma yaklaşıp Avrupalı bir kadının dünyada cesaret edemeyeceği türden şeyler sorup söylediler.”¹ Bir an için uçan peçeler ise gözetleme zevkini uyaracak pasajlar yazmak için bir bahanedir.

Akşam meltemi çam ağaçlarıyla sarayın sütunları arasında içini çekerken yaprakların hisırtısından farklı bir sesle irkildik. Orada olduğumuzu farketmeyen iki odalık gülüşerek yaklaştılar. İhtiyar Arap bahçıvan telaşla başka tarafa bakmamızı işaret etti, fakat bu noktada Avrupa adetlerini Doğu adetlerine tercih ettiğim için büyük bir zevk ve hayranlıkla şaşkın ikiliye baktım.²

1 Robert Curzon, *Monasteries of the Levant*, Londra, George Newness, 1897, s. 49.

2 Eliot Warburton, *The Crescent and the Cross, or the Romance and Realities of Near Eastern Travel* (Hilal ve Haç ya da Ortadoğu’ya Yolculuğun Romans ve Gerçekleri), New York, Wiley and Putnam, 1845, s. 51.

Sanki kazara açılan her peçenin ardından nefes kesici güzellikte bir yüzün görünüp kaybolması kuralmış gibi, okur bu voyörist anların heyecanını beklemeye koşullandırılır. Ve Doğu yolculuğunun anıları bu iç gıcıklayıcı, egzotik tabloların yinelenmesiyle tekdüzelikte yitmeye yüz tuttuğunda, yolculuğun gerçekleri ağır basmaya başlar.

Doğu yolculuklarının büyüsunü bozmak amacıyla yazılmış kitaplar iki konuyu vurgular: Yolculuğun zorlukları ve Doğu yaşantısına ilişkin kimi kez alaycı, kimi kez aşağılayıcı gözlemler. 1844'de yaptığı yolculuktan sonra Alexander Kinglake Doğu yolculuğunu özel bir yaşantı olarak yüceltenlerle şöyle alay eder:

Childe Harold "çölü kendine mesken edinmeyi" pratik bakımdan çok sıkıcı bulurdu, çünkü eğer Arapların yaşantısını benimsemeye kalksaydı huzur nedir bilmezdi. Bu çadırlara gelince, aslında bunlar Childe'la güzel sevgilisini dünyadan ayırmak için değil, olsa olsa onları, ciyak ciyak bağırarak otuz Arap, elli altmış Arap karısı ve çocuğundan ayırmak için bölmelere ayrılmıştır.³

Lord Byron'a bu alaycı gönderme Doğu mitinin ne denli zayıfladığını gösterir. Byron'ın Doğu'su, kişinin gizli benliğiyle bir bağ kurduğu, efendinin köleliğe, kölenin efendiliğe duyduğu bastırılmış özlemleri dile getiren, Batılı insanın yitık özbenliğini aradığı bir yerdi. 1835-1850 yıllarındaysa Doğu, Batı'yla Doğu arasında aşılamaz ve aşılması da o denli önem taşımayan iletişim kopukluklarının komedyası biçiminde çizildi.

Eğer biraz dil öğrenmezseniz nezaket ziyaretlerini çok sıkıcı bulabilirsiniz, tercümanın yardımı konuşmanın ruhunu tümüyle öldürmekten başka bir işe yaramaz çünkü. Si-

3 Alexander Kinglake, *Eothen*, Londra, Blackwood, 1896, s. 220.

ze Doğulularla konuşmanın özünü nakletmeye çalışmam epeyce yanıltıcı olur. Bir yolcu şöyle bir şey söyleyebilir örneğin: “Şu ya da bu paşa buharla gerçekleştirilen büyük ilerlemelerle çok ilgilendi, tekstil sanayiimizin büyük başarılarından hayranlıkla söz etti. Hindistan politikamızı dikkatle izlediğini ve İngilizlerin idari yeteneklerini takdir ettiğini belirtti.” Fakat Paşa’ya yakıştırılan bu klişeler yığını büyük bir ihtimalle gerçekte şöyle bir konuşmaya dayanıyordur: Paşa: Harika sandalye! Harika evler! Vırrr! Vırrr!

Her şey tekerlekli! Vızz! Vızz! Her şey buharlı!

Harika sandalye! Harika evler! Harika insanlar!

Vırr! Vırr! Her şey tekerlekli! Vızz! Vızz! Her şey buharlı.⁴

Ünlü İngiliz şairi Edward Lear’a gelince, düşsel yolculuğun bu usta ozanı, gerçek Doğu yolculuğunda yalnızca sıkıntı ve fiyasko bulmuştu:

Evsahibimle bir veda kahvesi içerken, şanssızlıkla ayağım güzel bir nargileye takılınca (inanılmaz uzunlukta çubukların ucundaki nargileler Türk evlerinde içenlerden uzakta yerlere yayılmış durur ve miyop insanlar için her zaman bir tuzak oluştururlar) bir gürültü koptu fakat kimse kılmıdamadı.⁵

Sıra Doğu yolculuğunun katlanılması gereken sıkıntılına gelince Doğu’yu küçük gören tavır daha belirginleşir. Batılı yolcuların tümü bir noktada uygarlık sınırının öte tarafına geçtiklerini düşünürler. Ve bu geçiş de artık eski özelliğini yitirmiştir, yani bilinmeyenin gizemine varmak için atı-

4 Kinglake, s. 68.

5 Edward Lear, *Journals of a Landscape Painter in Albania* (Sırbistan’da Bir Manzara Ressamının Anıları), Londra, Bentley, 1851, s. 33.

lan ilk adım değildir Batı'dan Doğu'ya geçiş.⁶ Richard Burton, 1855'de, büyüsu bozulmuş Doğu'yu şöyle anlatır:

Gene de Mısırlı insanın doğası her yerdeki insanın doğası gibi çelişkilerle doludur. Bir yandan Avrupalılardan nefret ederken diğer yandan da Avrupa egemenliğine girmek için can atarlar. Bu insanlar demir elli bir zorbalığa hayrandırlar, pısırik ve sinsi bir zorbalıktan nefret ederler. Fransız yönetimini bütün yabancılara yeğlerler. Kanal ötesi komşumuzun diplomasi ustalığına ve ulusal vekarına bağladığım bir durum bu. Mısır'ı her kim ele geçirirse büyük bir hazine elde etmiş sayılır. Kuzey ve Güney'de denizlere kıyısıyla, Doğu'da ve Batı'da uzanan geçit vermez çölleriyle, 180.000 kişilik orduyu besledikten sonra arta kalan hatırı sayılır miktarda ürünüyle bu ülke Batı'nın elinde bir yandan Arabistan'a, Süveyş'te bir kanal açıldığı anda da bütün Doğu Afrika'ya egemen olacaktır.⁷

Doğu sömürgeciliğinde Batı'nın en büyük çıkarının nerede olduğuna ilişkin tartışma 1833'ten sonra iyice yoğunlaştı. Bu tartışmada gerektikçe Müslüman-Hıristiyan düşmanlığı vurgulanarak böyle bir öğeden de yararlanılıyordu. 1843'te İstanbul'a gelen Warburton Doğu sorunu çerçevesinde Haçlı Ruhunu uyandırmaya çalışır:

Peki Mısır'a ne olacak? Bâb-ı Âli, artık zayıflamakla birlikte, hiç vazgeçmeye niyetli olmadığı uğursuz otoritesini bu mutsuz ülke üzerinde tekrar mı kuracak? Bölgeyi aptallıklarıyla bu duruma düşüren cahil ve bağınaz Müslümanların Mısır'ı idaresine göz yumacak ve Kudüs'te kilisemizi yap-

6 Nerval, Gautier ve özellikle Flaubert gizemli Doğu mitini sürdürerek bu kuralın dışında kalırlar.

7 Richard Burton, *Pilgrimage to Al-Madinah, and Meccah* (Medine ve Mekke'ye Hac), Londra, Tylston and Edwards, 1893, s. 17-18.

mamıza engel oldukları gibi burada da ticaretimizi baltalamalarına izin verecek miyiz? Tanrı korusun. Bu verimli ülkeyi cesaretiyle ele geçiren ihtiyar (Mehmet Ali Paşa) öldüğü zaman bırakalım bencil egemenliği de son bulsun. İngiltere etkinliğini, özgürleşmiş bir Mısır'ı Bâb-ı Âli'nin ahmak istibdadına iade etmek gibi bir amaca kullanmasın. Bu ülkeyi evlat edinsin ve ona uygarlık ve özgürlük ilkelelerini öğretsin. Her türlü marazi nezaketi ve siyasi duygusallığı bir tarafa itip Mısır'dan Hindistan'a uzanan geçiş önceliğini savunsun... İngiliz sermayesi ve endüstrisi Mısır'ı bir bahçeye dönüştürecektir. İngiliz yönetimi fellahı özgür adam yapacak, İngiliz ilkeleri ona gerçeği ve dürüstlüğü öğretecektir. Ve Türk mü, yoksa İngiliz yönetimi mi daha yararlıdır diye bir soru sormaya kalkacaklar olursa dünya Yakındoğu ve Kuzey Amerika arasındaki farkı, yani Müslümanlıkla Hristiyanlığın başarabildikleri arasındaki farkı değerlendirsın.⁸

Osmanlı İmparatorluğu'nun sonunu bekleyişin ardında Batı için yeni sömürü alanları açılması umudu yatıyordu. 1839'da Eusebe de Salle'ın *Peregrinations en Orient* (Doğu'da Hac Gezileri) adlı kitabının giriş yazısında da Salle şöyle diyordu:

Avrupa'yla yakın ilişkide olan Doğu'da artık eski durgunluk bitiyor. Bu kitap belki de Osmanlı İmparatorluğu'nun son bir portresi, can çekişmesinin ilginç bir tablosudur. Bu imparatorluğun ölümü ya da yeniden doğuşundan sonra insanlar, fikirler, anıtlar, toprak, her şey değişecektir.⁹

8 Warburton, s. 268.

9 Eusebe de Salle, *Peregrinations en Orient ou voyage pittoresque historique et politique en Egypte, Nubie, Syrie, Turquie, Grece pendant les années 1837-38-39*, Paris, Pagnerre, 1840, s. 4.

Eusebe de Salle Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'yla ilişkisi sonucu geçireceği değişimden söz ederken bu değişimin Batılılaşma yönünde gerçekleşeceğini söylüyordu. Gerçekten de on dokuzuncu yüzyılın ortasında Batılılaşma Osmanlı İmparatorluğu'nun muhafaza politikasının sürdürülmesi için Palmerston'un öne sürdüğü koşul oldu. Bu koşula uymaya çalışan II. Mahmut ve Abdülmecid'in bu yöndeki çabaları romantik Doğu yolculuğuna belki de son darbeyi vurdu. Artık Türk mitinden arda kalan son öge de, yani egzotizm, Batılılaşma çabaları içinde yiterken, bu çabalar alay ve aşağılama konusu oldu.

Robert Curzon *Visits to the Monasteries of the Levant*'ta Osmanlı askerlerinin Batı'nın askerlik yöntemleriyle Palmerston'un yolladığı uzmanlar denetiminde talim yapışlarını alayla anlatır:

Vezir gidip de toz duman biraz yatışınca kasabanın dışına doğru yürüdüm ve Orta Avrupa yöntemleriyle talim yapan taburlara rastladım. gözüme çayırların ortasında bir halının üstüne oturmuş bir adam çarptı ve o tarafa yürüdüm. Bu adamın askerlerin albayı ve komutanı olduğunu anladım. Birlikte nargile tütürürken gördüm ki, adamın askerlik konusunda benim bildiğimden fazla bir bilgisi yok. Tefekkür halısında sessiz sedasız barış nargilesini tütürdük bir süre. Bu sırada sözde yürüyüş yapan askerler akıl almaz bir biçimde düğüm olup birbirlerine girdiler, sonra da bir anda hareketsiz bir anı yumağına dönüşüverdiler. Subayların bağırmasıyla fır fır dönmeye başlayan zavallılar birbirlerinin ayağına basıp tekmeler atarak bu yığından kurtulmaya çalıştılsa da beceremediler. Sonunda Albay'ın aklına parlak bir fikir geldi. Nargilesini ağzından çekip Muhammed aşkına herkesin bildiği gibi evine gitmesini emretti. küçük okul öğrencileri gibi bu emre sevinçle

uydular ve atlaya zıplaya kasabaya doğru yola koyuldular. Subaylar da, her biri bir nargile alıp bir ağaç gölgesine çekilerek ve içlerinden bu garip icatları için Frenklere küfrederek minderlerine uzandılar.¹⁰

1830'lardaki Mehmet Ali bunalımını izleyen ilk yirmi yılda Türk mitinin sönmesi, Batılılaşma çabalarının gözlemlenmesine de bağlanabilir. Gerard de Nerval'in *Voyage en Orient*'ı (Doğu'ya Yolculuk) 1843 yılındaki Batılılaşma çabalarını yansıtır. Alphonse de Lamartine de 1850 yılında Türkiye'ye ikinci bir yolculuk yaptı. Birbirlerinden çok farklı bu iki azanın Batılılaşmaya ilişkin gözlemleri şaşılacak derecede benzeşir. İkisi de Yakındoğu'nun "yakınlaşmasını", Doğu'yu Batı'dan ayıran özelliklerin giderek yitişini görmekten duydukları düş kırıklığını dile getirdiler. Sultan Abdülmecid'in Batılılaşmış kıyafetinde ve melankolik bakışlarında Doğu'nun görkemli despotlarını boşuna aradılar. Gérard de Nerval *Voyage en Orient*'da Abdülmecid'i şöyle anlatır:

Yeniden limana doğru inerken Sultanı çok garip bir atlı arabanın içinde gördüm... Üzerinde Türklerin reformdan beri giydiğini gördüğümüz cinsten boynuna kadar düğmeli sade bir ceket vardı ve sultan olduğunu belirtir tek işaret kırmızı tarbuşuna pırlantalarla işlenmiş imparatorluk armasıydı. Solgun ve soylu yüzünde melankolik bir ifade vardı.¹¹

Nerval 1843 Temmuz'unda Marsilya, Iskenderiye, Beyrut, İzmir yoluyla İstanbul'a geldi. Sultan Abdülmecid'le görüşmesi anılarının İstanbul bölümünün ikinci kısmını oluşturu-

10 Curzon, s. 173-174.

11 Gérard ve Nerval, *Voyage en Orient, oeuvres complètes*, ed. Albert Beguin ve Jean Richet, Paris, Gallimard, 1961, s. 442.

rur. Nerval, Abdülmecid'i anlatan bu kısmı şöyle bitirir: "Zavallı Sultan! Ne garip kaderdir ki karı olarak bir esirden başka kimseyi seçemeyecek durumda bırakılan bu adamın kendisi de bir esirin oğludur."¹² Göz kamaştıran görkemin yokluğunda efendilikle köleliğin ne denli içiçe girdiğini gösteren bu gözlem ilginçtir.

Nerval'in *Voyage en Orient*'ında İstanbul çift kişilikli bir kenttir. Bir yanda kentlilerin fes giydiği, Pera Levantenleri'nin Fransızca gazeteler okuduğu kahveleriyle günlük yaşamını sürdüren İstanbul. Öte yandan güneş battıktan sonra karanlığın bastırmasıyla, minarelerinin silüetiyle beliren eski, gizemli İstanbul. Nerval'i çeken, geceleri kentin dar sokaklarında artık kaybolmuş bir miti aratan İstanbul, bu ikinci İstanbul'dur. Geceleri kahvelerde Doğu masallarının anlatıldığı İstanbul.¹³ Bu öykülerden birini Nerval geçmiş günlerin özleminde yaşayan yaşlı bir Rus'tan dinlediğini söyler. "İstanbul... eskiden çok daha muhteşemdi" diye söze başlar yaşlı Rus, "Şimdi hep Batı mimarisine göre yapılan ev ve binalarda o zamanlar Doğu zevki egemendi. kurallar katıydı ama engeller aşk serüvenlerini daha çekici kıldı."¹⁴

Yaşlı Rus'un öyküsü, gençliğinde, saraydan bir kadının daveti üzerine yaptığı kaçak bir ziyaret sırasında nasıl yakalandığına ve canını yeniçerilerden nasıl zor kurtardığına ilişkin bir serüvendir. Nerval'in *Voyage en Orient*'ında düşle gerçek içiçe olduğundan, büyük bir olasılıkla yaşlı Rus da, serüveni de uydurmadır ve eski Doğu öykülerinden kaynaklanmaktadır. Zaten Nerval öykünün Rus'un gençliğine, yani eski İstanbul'a ait bir serüven olduğunu vurgular. Dö-

12 Nerval, s. 444.

13 Nerval, *Voyage en Orient*, s. 448, 452, 495.

14 Nerval, *Voyage en Orient*, s. 457.

nüşünde Gautier'e yazdığı bir mektupta Nerval Doğu'ya yaptığı yolculuğun düş kırıklıklarını şöyle özetledi:

Daha şimdiden il il, ülke ülke dünyanın daha güzel yarısını yitirdim, yakında düşlerimin sığınacağı hiçbir yer kalmayacak; en çok yandığım da şimdi artık belleğime yerleştiği için hayalimden kovmak zorunda kaldığım Mısır.¹⁵

1850'de Lamartine ikinci kez İstanbul'a geldiğinde Abdülmecid hâlâ tahttaydı. Lamartine'in, bu ikinci ziyaretinin nedeni birincisinden çok farklıydı, Abdülmecid'in kendisine armağan ettiği İzmir yakınlarındaki toprakları görmeye ve burada bir tarım kolonisi kurup kuramayacağını incelemeye gelmişti. Fakat bu proje yabancıların toprak sahibi olmalarını engelleyen yasadan ötürü gerçekleşemedi.

Lamartine'in ikinci yolculuğunun anılarını topladığı *Nouveau Voyage in Orient* (Doğu'ya Yeni Yolculuk) birincisinden çok farklıdır. Birinci yolculuğunun coşku dolu doğa betimlemelerinden, siyasi enerjisinden, uygarlık öncülüğü idealizminden bu ikinci yolculuk anılarında hiçbir ize rastlayamayız. İkinci yolculuğun esin kaynağı ilk yolculuğun anılarını diriltme çabalarında tükenir sanki.

Gemi Çanakkale'ye girmek üzereyken Truva'nın bulunduğu kıyının karşısında uyandık. İlk yolculuğumda buraları ay ışığı altında tasvir etmiştim, onun için bugün güneşli halini tekrar anlatmayacağım.¹⁶

Lamartine bu kez gördüğü Doğu'nun ilk yolculuğundaki düşler ve gizemler ülkesi olmadığını söylüyor. Kitabında

15 Nerval, *Oeuvres*, ed. Albert Béguin ve Jean Richet, Paris, Gallimard, 1960; c. 1, s. 297-8.

16 Alphonse de Lamartine, *Nouveau Voyage en Orient, Oeuvres complètes*, Paris, Chez l'Auteur, 1863, XXXIII, s. 30.

ancak yirmi yıl öncesinin mitik Doğu'sunu anımsıyor, daha doğrusu yirmi yıl öncesinin mitik metinlerine başvuruyor:

Hayalimdeki iki anı canlanıyor. Lord Byron'ın yüzerek karşı kıyıya geçişi. Bu geçişler en gurur duyduğu anılardı; şiirlerinde, notlarında, sohbetlerinde bu olaya çok kez değinmişti. En güzel şiirlerinden biri olan *Abydos'lu Gelin*'in öyküsünü de buralarda yazmış ya da düşünmüştü. Acaba bu iki efsaneden hangisi, Hero ve Leandre mı yoksa Cafer'in kızıninki mi bu dalgaların üzerinde gelecek kuşaklarca daha çok hatırlanacaktır.¹⁷

Lamartine ikinci yolculuğunda zamanın getirdiği değişimleri gözlemlemekle yetindi. Onun gözlemleri de Nerval'inkiler gibi, Yakındoğu'nun "yakınlaştığını" doğruluyordu. Boğaz'daki yoğun Avrupa ticaret gemisi trafiğinin dökümünü vermesi gerçi bu ikinci yolculuk öyküsünü birincisinden daha ilginç kılmıyordu ama, Batı'nın artık su götürmez ticari egemenliğini kanıtlıyordu.¹⁸

Nouveau Voyage en Orient hüzün veren bir kitaptır. Soluksuz bir mitte yaşlı ve kırık bir şarkiyatçının yapay buluşmasıdır. Siyasi güç, sömürgecilik gibi Doğu'ya bağladığı umutların artık kendi yaşamında gerçekleşemeyeceğini anlayan Lamartine, düş kırıklığını şiirsel bir melankoliyle gizlemeye çalışır.

İşte saraylar; sessizliğin, aşkın kokusunun, belirsiz duyguların uyandırdığı mutlu melankolinin izlenimlerini veriyorlar, aynı zamanda da bir esirin şanslı düşünden doğan bu mutluluğun geçiciliğini, bir düş gibi yokolacağını çağrıştırıyorlar.¹⁹

17 Lamartine, *Nouveau Voyage en Orient*, s. 31.

18 Lamartine, *Nouveau Voyage en Orient*, s. 42.

19 Lamartine, *Nouveau Voyage en Orient*, s. 47.

Lamartine'in sözünü ettiği melankoli acaba kendisinin Doğu'nun esareti üzerine kurduğu düşlerin gerçekleşmesinden mi kaynaklanıyordu?

Nouveau Voyage en Orient'ın geriye kalan üçte ikisini Lamartine'in von Hammer'e dayanarak yazdığı, kuruluşan Ankara Savaşı'na kadarki Osmanlı tarihi oluşturur. Son derece çalakalem ve özensiz yazılmış bu tarih, düşün bittiği yerde başvurulmuş metinsel ve esinsiz gerçekliğe bir örnek oluşturmaktan ileri gidemez.

Théophile Gautier Türkiye'ye diplomatik gerginliğin arttığı ve Kırım Savaşı'nın kaçınılmaz hale geldiği 1852 yılında geldi. Yolculuk konusunda düşüncelerini açıklarken, kitaplarla beslenmiş düş gücünün gerçek Doğu'yu görerek dizginlenmesi gerektiğini söylüyordu.²⁰ Yapılması gereken işlerden ilki Türkiye'yi 1001 Gece Masalları'nın atmosferinden ayırıştırmak olmalıydı. Saray deyince Avrupalıların düşünde 1001 Gece Masalları'nın muhteşem, büyüleyici sarayları beliriveriyordu. Oysa, örneğin bir Topkapı Sarayı'nın bu düşsel saraylarla hiç ilgisi yoktu. Gautier'e göre Topkapı'nın bahçesine gelişigüzel serpiştirilmiş tahta kutulara benzeyen saray yavrularında Gürcistan, Kafkasya ve Yunanistan'ın eşsiz güzellikte cariyeleri gizleniyor olsa bile, bunlar tavuk kümeslerinden farksızdı.²¹ Abdülmecid'i anlatırken, Gautier de Nerval ve Lamartine gibi, Padişah'ın Batılı gibi giyinmeye kalkışmasından duyduğu düş kırıklığını dile getirdi. Abdülmecid'in yürüyüşünü Gautier'nin "bir Tanrı'nın ya da hayaletin adımları" diye betimlemesi ilginçtir.²²

Doğu'ya yolculuktan dönenlere sorulan ilk sorunun "Ya kadınlar?" olduğunu söyler Gautier. Bu soruya verilen kli-

20 Théophile Gautier, *Constantinople*, Paris, Charpentier, 1918, s. 6.

21 Gautier, *Constantinople*, s. 6.

22 Gautier, *Constantinople*, s. 185.

şelemiş yanıtların da yolculuk edebiyatının en büyük safsatalarından birini oluşturduğunu anlatır. Doğu yolculuğu anılarının ilginç olabilmesi için mutlaka تنها bir ara sokakta ihtiyarın biri size kendisini izlemesini işaret etmeli, gizli bir geçitten sizi Doğu lüks ve ihtişamına boğulmuş bir daireye götürmeli, burada altın ve mücevherlere bezenmiş bir sultan sizi en davetkâr vaatlerle karşıladığı anda evin beyi apansız gelmeli, bunu sizin için zor bir kaçış ve Boğaz'ın sularına vuran bir çuvalda belli belirsiz bir insan şeklinin kıpırdaması izlemeli ve öykü bu acı sonla bitmeli.²³ Gautier Doğu yolculuğu anılarının bu tür öğelerini kullanmayacağı için okurdan özür diler.²⁴ Çanakkale Boğazı'nı anlatırken onu Thames Nehri'ne benzetir ve sanki İstanbul'a değil de "Boulogne posta vapuru ile Londra'ya gidiyordum" diyerek kendinden önce yapılmış nice pitoresk Boğaz betimlemelerini bir çırpıda yadsır.²⁵ Altın Boynuz onun için Haliç'in şiirsel adı değil, İstanbul'un ticaret limanı ve zenginlik kaynağıdır.²⁶ İstanbul'u da özellikle antika alışverişi için cazip bir pazar olarak tanıtır.²⁷ Gautier'nin İstanbul'unda mitin yerini meta almıştır.

Gustave Flaubert Doğu mitinin en büyük tutkunlarından. Daha ilk yazılarından beri Doğu onun için uçsuz bucaksız bir duyusalılık ve egzotik imge kaynağıdır. Doğu'ya ilişkin bilgisi başta Byron olmak üzere romantik Doğu öykülerinden ve şarkiyatçıların çevirilerinden kaynaklanıyordu. Sihirli bir sözcüktü Doğu Flaubert için, her söylenişinde kendi şiirini yaratırdı. 1836'da yazdığı bir romanda ro-

23 Gautier, *Constantinople*, s. 131.

24 Gautier, *Constantinople*, s. 195-196.

25 Gautier, *Constantinople*, s. 70-71.

26 Gautier, *Constantinople*, s. 73.

27 Gautier, *Constantinople*, s. 130.

man kahramanı Ohmlin'in Doğu'yu düşlemesini bu tılsımlı şiirsellikle anlatmıştı:

Il rêvait l'Orient! l'Orient, avec son soleil brûlant, son ciel bleu, ses minarets dorés, ses pagodes de pierre; l'Orient! avec sa poésie toute d'amour et d'encens; l'Orient! avec ses parfums, ses émeraudes, ses fleurs, ses jardins aux pommes d'or, l'Orient! avec ses fées, ses caravanes dans les sables; l'Orient! avec ses sérails, séjour des fraîches voluptés.²⁸

Doğu'yu düşlüyordu! Kavurucu güneşiyle, mavi göğüyle, altın minareleriyle, taştan pagodalarıyla Doğu'yu! Şiiri salt aşk ve buhurdan Doğu'yu! Kokularıyla, zümrütleriyle, çiçekleriyle, altın başlı meyva bahçeleriyle Doğu'yu! Perileleriyle, çöl kervanlarıyla Doğu'yu! Serin tatların mekânı saraylarıyla!..

1845 yılında Flaubert *Conte Oriental* (Doğu Masalı) diye bir romana başlamıştı. Bu roman bir dervişin yedi oğlunu anlatacak ve oğullardan her biri mutluluğun anahtarı sayılacak bir sırrın sahibi olacaktı. Maxime du Camp'la çıktığı Doğu yolculuğu (1849-1851) sırasında hâlâ bu roman üzerinde çalışıyordu. İstanbul'a geldiğinde o da Nerval ve Gautier gibi bu şehrin Batılılaşmasından büyük bir düş kırıklığı duydu. Daha da ilginç, döndükten sonra Doğu masalını yazmaktan vazgeçti. Gerçi bu romanın malzemesini sonradan *La Tentation de Saint Antonie* (Aziz Antoine'ın Baştan Çıkarılışı), *Salammô* ve *Hérodias*'ta kullandı ama çok öznel bir yapıt olarak gördüğü Doğu masalını yayımlamamayı seçti. Yolculuğunun düşündeki Doğu'yu değiştirmesine izin vermedi ve ömrünün sonuna kadar gözlemlediği değil, romantik metinlerden esinlenerek yarattığı mitik bir Doğu'yu yazdı.

28 Gustave Flaubert, *Oeuvres de Jeunesse* (İlk Yapıtları), Paris, Conard, 1910-1933, c. I, s. 153-154.

Sonuçta, 1850'ye gelindiğinde, Türkiye'nin Doğu mitinin *toposundan*, yani coğrafi alanından çıkarıldığını gözlemle-
riz. Bu demek değildir ki Türk mitinin sönmesiyle Doğu
miti de bitti. Mitin coğrafi alanı daha Doğu'ya kaydırılarak;
çoğu kez de hiçbir coğrafi belirliliğe gereksinim duyulma-
dan, Doğu mitinin motiflerini oluşturan duyusallık, zulüm,
zorbalık, efendilik, kölelik, çift kişiliklilik temaları roman-
tikler için çekiciliğini bütün on dokuzuncu yüzyıl boyunca
sürdürdü. Öte yandan Kırım Harbi'yle birlikte yeni bir
Türk miti oluşturulmaya başlandı, fakat bu kez mit kuru-
cular doğrudan doğruya politikacıları. Kırım Harbi'nden
sonra Türk "mit"lerine son darbeyi vurmak artık kaçınıl-
maz bir hale gelmişti. Bunu da Dickens, Thackeray gibi ger-
çekçiler üstlendi.

YEDİNCİ BÖLÜM

KIRIM SAVAŞI VE TÜRK MİTİNİN YIKILIŞI

1838'de İngiltere'yle imzalanan Ticaret Anlaşması'nda Bâb-ı Âli Osmanlı İmparatorluğu sınırları içindeki bütün ticari kısıtlamaların kaldırılmasını kabul edince bölge İngiltere için bir açık pazar haline geldi ve Doğu Sorunu'nun önemi daha da arttı. Türkler'in anlaşmadan beklediği, ordusu ve donanması tekellere ve kısıtlamalara ihtiyaç duyan Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın zayıflatılmasıydı. İngilizler açısından ise durum açıktı: Ortadoğu pazarları İngiliz endüstrisinin gelişmesi için vazgeçilmez önemdeydi. Puryear'ın belirttiği gibi Manchester imalatçıları kara ve esmer adamlar ve İslâm dünyası için yaptıkları gömlekler sayesinde geçinmek zorundaydılar.¹

1830'ların sonlarına doğru yalnız İngiltere'nin deniz aşırı ticareti değişmemiş, İngiltere'de ticaretle siyaset arasındaki bağ da güçlenmişti. İngiltere gerekirse ticaretini korumak

1 Vernon J. Puryear, *International Economics and Diplomacy in the Near East, 1834-1852* (Ortadoğu'da Uluslararası Ekonomi ve Diplomasi: 1834-1852), California, Archon, 1969, s. 108.

ve geliştirmek için savaşa girmeye hazırđı. O güne kadar hem İngiltere'nin hem Fransa'nın ihraç ettiği Sicilya sülfü-rünün ihraç tekelinin Marsilya'daki bir Fransız şirketine verilmesine karşı İngiliz hükümetinin gösterdiği tepki bu-na bir örnekti. Palmerston tekelin verilmesini durdurama-yınca sert diplomatik bir dil kullandı, 15 günlük bir ülti-matom verdi, Napoli bandıralı gemilere misilleme yapıl-masını emretmesi de bunu izledi. Tekel 1840'da kaldırıldı. Diğer bir örnek de İngilizler'in Çin pazarını zorla açtıkları Birinci Afyon Savaşı'ydı (1840-42). İngilizler'in ticaretleri-ni özellikle geliştirdikleri iki bölge şimdiye kadar pek ge-niş olmayan Yakındoğu ve Uzakdoğu ticaretiydi.²

Ortadoğu'daki ticaret etkinliklerinin hızla gelişmesi, İngi-lizler'in Türkiye'deki konsoloslunun genişlemesine de yansdı.³ Konsolosluk görevlilerinin etkinlikleri İngilizler'in Ruslar'a karşı üstünlüklerinin korunmasına yönelikti. Rus-İngiliz rekabetinin ağırlık merkezinde tahıl ticareti vardı. İhracat limanı Odesa olmak üzere 1840'a kadar Avrupa'nın en büyük tahıl üreticisi ve ihracatçısı Güney Rusya'ydı. Rusya aynı zamanda İngiliz buğday ithalatının da başlıca kaynağıydı. Oysa İngiltere şimdi kendine başka buğday kaynakları bulmaya çalışıyor ve Tuna Prensliklerinde buğ-day üretimi ve ticaret için yatırımlarını artırıyordu. Tu-na'daki İngiliz gemileri Odesa'nın ve dolayısıyla Boğazlar'ın Rusya'nın buğday ihracatı açısından önemi her zamankin-den büyük boyutlar kazanmıştı.⁴

Lord Palmerston'un 1840'dan sonra izlediği Osmanlı İm-paratorluğu'nun bütünlüğünü koruma politikası İngiliz parlamento ve basınında büyük muhalefet gördü. Palmers-

2 Puryear, s. 110.

3 Puryear, s. 127.

4 Puryear, s. 133.

ton'un partisi Türkiye'yi Rusya'dan korumak için gerekirse müdahaleyi savunurken, diğer taraf müdahale etmemeyi savunuyordu.

Kingsley Martin'in "Lord Palmerston'un Zaferi"ni anlattığı aynı adlı kitabı, iddialı ve saldırgan bir devlet adamının kamuoyunu biçimlendirmesi üzerine ilginç bir incelemedir. Gerçekte Kingsley Martin'in kitabı İngiltere'de 1840-1854 döneminin çok ilginç bir sosyal ve edebi tarihidir. Ne kadar yetenekli olursa olsun, Palmerston'un Osmanlı yanlısı bir kamuoyu yaratma çabaları, eğer Ortadoğu İngiltere için yukarıda kısaca belirttiğimiz ekonomik önemi taşımasaydı ve kamuoyunu Rusya'ya karşı yönlendiren iki etkili Rus düşmanı David Urquhart ve Richard Cobden'in ateşli desteği olmasaydı, bu derece etkili olamazdı.

Kingsley Martin İngiliz kamuoyunu müdahale aleyhtarlığından müdahaleciliğe çeken ve savaşın sosyal psikolojisini hazırlayan olayların gelişimini şöyle anlatır:

1849'dan sonra müdahale aleyhtarlığı ulusal bencillik olarak görülmeye başlandı ve Palmerston'un doğrudan hitap ettiği genç bir nesil, ekonomi-politikçilerin savlarını, Manchester okulunun ticari uyarılarını ve eski tür devlet adamlarının temkinli diplomasisini aynı derecede aşağılık ve korkakça görmeye başladı. Palmerston biliyordu ki otuz yıldan fazla bir süredir savaş görmemiş bir ülkenin cüretli bir dış politikadan çekinmesi olasılığı pek güçlü değildi. Savaş alanının gerçekleri unutulmuştu; bunların üstünü örten tatlı romantik macera atmosferini, barış dönemlerinde rahatlık içinde ortaya çıkan zafer bayrakları, eski askerlerin anıları ve bakanlıklar arasındaki tebrik teatileri beslemekteydi.⁵

5 Basil Kingsley Martin, *The Triumph of Palmerston: A Study of Public Opinion in England before the Crimean war* (Palmerston'un Zaferi: Kırım Savaşı'ndan Önce İngiltere'de Kamuoyu), Londra, Allen and Unwin, 1924, s. 52.

1848'de bütün Avrupa devrimlerle sarsıldı. Bu afetten sıyrılan İngiltere kendini zorbalarına karşı ayaklanan bütün milletlerin yanında, onların özgürlük ve liberalizm sözcüsü olarak buldu. Macar Devrimi'ni Ruslar'ın şiddetle bastırmasından sonra Osmanlı İmparatorluğu'na sığınan Macar vatanseverlerinin durumu Palmerston'a Osmanlı yanlısı Doğu politikasını ilerletme fırsatı verdi. Rusya ve Avusturya Osmanlılar'ın Macarlar'ı iade etmesini talep ederken,

İstanbul'daki İngiliz elçisi Stratford Canning'in telkiniyle Osmanlılar bunu reddettiler. İngiltere'de bir heyecan havası esti. O güne dek ateşli bir müdahale aleyhtarı olan *Punch*, Çar'a suçlamalar yöneltti ve Barış Derneği'nin çabalarını alaya almaya başladı. Ulusal duyguları arkasına alan Lord Palmerston, Çanakkale'ye bir İngiliz filosu gönderdi ve bu tehdit üzerine Rus ve Avusturya imparatorları taleplerini geri aldılar. Olay binlerce İngiliz'in zihninde kalıcı bir etki bıraktı... Osmanlılar Avrupa liberalizminin şampiyonları arasındaki yerlerini aldılar. En önemlisi, olay Lord Palmerston'ın popülerliğini çok büyük ölçüde artırdı.⁶

Ancak, Macar mülteciler krizi sırasındaki cüretli Ortadoğu politikasıyla kamuoyunun desteğini kazanması, Palmerston'ın 1851'de Dışişleri Bakanlığı'ndan atılmasını önlemedi. Çünkü Palmerston'un Avrupa'daki bir başka devrimciye, Louis Napolyon'a karşı tavrını kendi hükümeti onaylamıyordu. Napolyon'un darbesinden hemen sonra İngiliz Sarayı ve Başbakan Lord Palmerston'a tam bir tarafsızlık çizgisi izlemesi talimatını vermişlerdi. Buna aldırmayan Palmerston Fransız Elçisi'ne Napolyon'un hareketlerini tümüyle onayladığını bildirdi; buna derecesiz kızan Başbakan

6 Kingsley Martin, s. 50-51.

Lord John onu azletti ve hükümeti rahatlatı. ⁷

Ancak çok geçmeden Palmerston hem görevini hem de popülerliğini yeniden kazandı, çünkü Doğu sorunu yeni bir yön almış ve ilginç bir tarihsel rastlantıyla Louis Napolyon bunda yararlı bir rol oynamıştı. Fransa'da Louis Napolyon'un iktidara gelişine kadar Guizot'nun Mısır yanlısı politikasının etkinliği kanıtlanmıştı. Şimdi asıl sorun Fransa'nın Kutsal Topraklar'daki Katolik nüfusu koruma isteğiyle, Rusya'nın aynı bölgedeki Rum Ortodoks nüfusu koruma politikası arasındaki çatışmaydı. Hem I. Nicholas'ın hem de Louis Napolyon'un hükümetleri bölgedeki dini sorunun istismar edilmesi sayesinde popülerliklerini artırmaya çalışıyorlardı. Louis Napolyon'un Kutsal Topraklar'daki Katolik nüfusu etkin biçimde destekleme kararı Fransa'yı, bölgedeki Rum Ortodoks nüfusu korumak üzere Osmanlı İmparatorluğu'ndan taleplerde bulunan Rusya'yla kaçınılmaz bir çatışmaya götürdü. Rusların talebi "kabul edildiği takdirde Rusya neredeyse istediği zaman imparatorluğun içişlerine karışma olanağı bulacaktı. Mençikof'un talebi, Osmanlı bütünlüğüne Hünkâr İskeleyi Anlaşması'ndan çok daha ciddi bir tehdit oluştuyordu." ⁸

Rus Elçisi Mençikof'un 1853'te Osmanlı İmparatorluğu'na yönelttiği talepler, İngiliz kamuoyuna Palmerston'un Osmanlı İmparatorluğu'nu Rus tehditlerinden cesurca kordduğu 1849 krizini hatırlattı. İngiliz kamuoyu burada İngiltere'nin Rusya'yı durdurmak üzere etkin eyleme girişi için yeni bir vesile gördü.

[Kamuoyu] en doğru yöntemin Çar'ın üzerine derhal bir donanma gönderilmesi olduğunda birleşti... *Times* ne di-

7 Kingsley Martin, s. 68-69.

8 Matthew Smith Anderson, *The Eastern Question: 1774-1923* (Doğu Sorunu: 1774-1923), New York, Macmillan, 1966, s. 122.

yordu? Türkiye'nin çökmekte olan barbar ve pagan bir İmparatorluk olduğunu söylemiyor muydu? Bu kadarı fazlaydı. Eğer Türkiye zayıfsa ona yardım etme gereği daha da fazla değil miydi? Üstelik Palmerston da Türkiye'nin reformlar yaptığını söylüyor, herkes Bâb-ı Âli'de bulunan Lord Stratford sayesinde Türkiye'de toleransın arttığını ve çok geçmeden liberalleşeceğini düşünüyordu...⁹

Morning Post gazetesi Lord Palmerston'ın dediği gibi Türkiye'nin toleranslı bir devlet olduğunu, bugünkü yönetiminin, yetersiz de olsa, düzelme olanağı bulunduğunu söylüyordu. *Manchester Guardian* önce Türkiye'nin zayıf olduğunu kabul ediyor, sonra da bunun onu terketmek için değil, İngiliz himayesini sürdürmek için bir neden oluşturabileceğini savunuyordu.

Bir neden daha vardı: Türkiye en önemli ithal mallarımızın bir bölümünün kaynağıydı... Üstelik İstanbul da tehlike deydi; Rusya Boğazlara çıkacak olursa 'inanç özgürlüğü, konuşma özgürlüğü, basın özgürlüğü ve ticaret özgürlüğü' gibi şeylere tümüyle veda etmek gerekecekti.¹⁰

Bu sırada Rus birlikleri Tuna Prenslikleri'ni işgal ettiler. Bölgenin İngiliz ticareti için önemini yukarıda belirtmiştik. Lord Palmerston yeniden göreve gelirken İngiltere'nin onurunun, ticaretinin ve liberal ideallerinin şampiyonu olarak selamlanmıştı. Fransa'daysa durum ve tepki biraz değişti. İngiltere'yle Rusya'nın Ortadoğu pazarları Boğazlar ve Tuna Prenslikleri'nin buğdayı için giriştikleri rekabet yüzünden ortaya çıkan Kırım Savaşı aslında bir sömürge savaşıydı. İngiliz-Rus çatışmasını kaçınılmaz kılan bu etmenler Fransız-Rus ilişkileri açısından aynı ölçüde gündemde değildi. Marsilya'yla Orta-

9 Kingsley Martin, s. 121-122.

10 Kingsley Martin, s. 125.

doğu arasındaki deniz ulaşımını kolaylaştırmak üzere Osmanlılar'la yaptığı bir ticaret anlaşması bulunmakla birlikte, Puryear'ın istatistiklerine göre, Fransa'nın Ortadoğu'daki ticareti keskin bir düşüş içindeydi. "Ancak Louis Napolyon'un İngiltere'yle birlikte hareket etme isteği ve Kutsal Topraklar'daki dini sorunu istismar ederek meşruiyetini güçlendirme ümitleri, Fransa'nın da Kırım Savaşı'na girmesine yetti."¹¹

Kutsal Topraklar'daki ortodoks nüfus konusundaki müzakerelerden yararlı bir sonuç çıkmayacağını gören ve bir savaş halinde İngilizler'in ve Fransızlar'ın desteğini alabileceğine ilişkin açık işaretler elde eden Osmanlı Devleti 1853'te Rusya'ya savaş ilan etti. Sinop'taki birinci çatışmada Osmanlılar bütün donanmalarını ve 4000 asker kaybettiler. Normal olarak bir taraf için askeri zafer, diğer taraf için de askeri bir yenilgi olarak görülebilecek bu olay İngiliz basınında Sinop katliamı olarak verildi. Kingsley Martin İngiliz basınının olayı yansıttığını şöyle anlatır:

Rusya bir haine yakışır şeytanilikte ve akıllıdır, gene de cesaretle ve donanmayla yenilebilir; Türkiye çaresiz bir genç kız gibi olmasına karşın saldırgana cesaretle karşı koymaktadır. İngiltere'nin korkusuz bir şövalye rolünde, bu romansı tamamlaması çağrışımı çok çekicidir. Onur ve kişisel çıkarın sesleri birbirine karışmıştır; Sinop zulmünün intikamı alınacak. Doğu'daki ticaret ve itibarımız korunacaktır... Çar nasıl olsa öfkemiz karşısında atıp tutmayı bırakıp kaçacaktır. NAMUS bize yürü demektedir, ŞEREF önümüzde beklemektedir.¹²

Yukarıdaki özetten çıkan sonuç Türk mitinin artık yıkıldığıdır. Çünkü Kırım Savaşı kendi mitini yaratmış ve besle-

¹¹ Puryear, s. 96.

¹² Kingsley Martin, s. 45.

miştir. Bu mit Batı'nın kendisinden daha çok değişik olmayan ve giderek daha da kendisine benzeyen zayıf bir kardeş millete yardım etmekte olduğu inancını aşılamaaya çalışıyordu. Savaş retoriği Türkiye'ye karşı duyulan yabancılık duygusunu silmeyi ve bunu Rusya'ya yöneltmeyi amaçlıyordu. Artık Rusya bir Doğu ülkesi olarak görülüyor, buna karşılık Batı, sözde Türkiye'yi de içerecek biçimde genişletilmiş oluyordu. Bu retorik sayesinde hiç kimse gerçekte Osmanlı İmparatorluğu'nu Batı kültürünün bir parçası olarak görmeye başlamadı doğal olarak, yalnızca Osmanlılar'ın gücü ve görkemine dayalı Türk miti yeni tarihsel gerçek karşısında geçerliliğini yitirdi. Bundan sonra Türk mitini konu etmek romantiklerin değil, realistlerin uğraşı haline geldi.

İngiltere'de Yakındoğu yolculuklarına duyulan yarım yüzyıllık heves ve heyecan, Kırım Savaşı'yla birlikte Thackeray'in alaycı parodilerine konu olmaya başladı. Sömürgeci dünya görüşünün çelişkileri, Doğu'nun ikili algılanması, yolculuğun romantik ve gerçek yüzü 1844-48 yıllarında "Punch Doğu'da" adını taşıyan bir yazı dizisinde *Punch*'ta Thackeray tarafından yayımlandı. Bu dizide yer alan "An Ingleez Family"de uygarlık gibi kavramların göreceliği vurgulandı. "Sultan Stork" adlı Doğu masalı parodisinde ise 1001 Gece Masalları'nın atmosferi Viktorya çağının sosyal ve siyasal yaşamına uygulandı.

Punch'taki yazılarında Thackeray romantik Doğu merakını hicvederken bu akımın sosyolojik ve politik yönlerini de irdeledi. "Papers by the Fat Contributor" (Şişko Yazarın Notları)'nda *Punch*'ın Doğu'da kazandığı başarılarından şu alaycı övgüyle söz edilir:

Punch sayesinde Fransa'nın Mısır'daki etkisini dengeleyebildik; onun sayesinde uçsuz bucaksız Hint kıtasında uygarlık yaydık, duyguları rencide olmuş Sikhleri yatıştırma

ve Burmalılar'ı hoş tutma olanağı bulabildik. Yine *Punch* sayesinde Rusya'nın emellerini Urquhart'tan çok daha etkili biçimde sergileme ayrıcalığını kazandık ki buna Sir Stratford Canning de tanıklık edecektir. "Dünyanın Aklı üzerine kurduğunuz taht, Sir, ne kadar onurlu ve soylu, gücünüz ne kadar sınırsız. Onu her zaman böylesine zeki ve kibarca kullanmanızı dileriz."¹³

Bu sayıya okurların Doğu merakıyla alay eden bir de not eklidir: "Bu mektup bize 'kişiye özel' notuyla gönderildi, fakat herkesin aklının Doğu'da olduğu, 'uygarlığın beşiği'nden gelecek her haberin kaygıyla beklendiği şu sırada muhabirimizin mektubunu halka açıklamayı fırsat bildik."¹⁴

Başka bir notta da Doğu mallarının popülerliğiyle alay edilir:

Not - İzmir'e vardık, orada hanımefendinin tuvaleti için kabul buyuracağını umduğum sahici bir İzmir süngeri, sevgili yavrularımız için biraz sahici Türk raventi aldım; Suriye'ye giden bir arkadaşım da inşallah bahçemizde yeşereceğini umduğum sahici Kudüs yerelmaları getirmeye söz verdi.¹⁵

Thackeray Byron'ın yarattığı Türk mitiyle "Mehmet Ali and the Sultan" (Mehmet Ali ve Sultan) adlı masalda alay eder. Burada Mehmet Ali'nin Padişahı ziyaret etmek üzere saraya yaklaşışını şöyle anlatır:

Haremdeki hanımlar Serasker'in kulesinin duvarlarına dizilip sarayın ünlü paşasını şalvarlarını sallayarak selamla-

13 *Contributions of W. M. Thackeray of Punch from 1843 to 1848* (W. M. Thackeray'in 1843'ten 1848'e Kadar *Punch*'a Katkıları), Yay. Marion H. Spielmann, Londra, Harper, 1899, s. 120. Bundan böyle *Punch in the East* diye anılacak.

14 *Punch in the East*, s. 121.

15 *Punch in the East*, s. 121. Ravent kökünden yapılan bir müshil veya kuvvet ilacı.

dılar. Bunlardan biri yaklaşan korteje bakmak için düşün-
cesizce peçesini kaldırıncı hadımağalarının başı tarafından
görölüp hemen bir çuvala tıklıldı ve Boğaz'a fırlatıldı. Çır-
pınmaları ve komik debelenmeleriyle halkı epeyce güldü-
rüp, kalabalığı neşelendirdi.¹⁶

Osmanlı topraklarına yapılan yolculuğun eski saygınlığı-
nı ne denli yitirdiğine Thackeray'ın şu parodisi daha da iyi
bir örnektir:

Anı defterimde yolculuğumu şöyle özetlediğimi gördüm:

- Kahire Bahçeleri-Sivrisinekler-Mavi giysiler giymiş ka-
dınlar- Hiçbir şey giymemiş çocuklar- Eski Kahire-Nil, pis
sular-motorlar- Şehir-Palmyeler, motorlar, kanal, palmye-
ler, şehir- Pirinç tarlaları-Mısır tarlaları-Develer üzerinde
adamlar- Eşek yuvarlanıyor- tepesi üstü- eşyalar toplanı-
yor- gene palmyeler -Gene pirinç tarlaları- Nehir- Uluyan
Araplar- Eşek gene yuvarlanıyor- seller- Turna kuşları-Yı-
kık köprüler- Kum Piramitler- Eğer adam bütün bunlar-
dan hâlha bir peysaj çıkaramazsa hiç düş gücü yok demek-
tir. Gökleri masmavi, kumları sapsarı, ovaları dümdüz ve
yemyeşil, develeri ve palmyeleri upuzun kadınların bazı-
larını peçeli, bazılarını burunlarında halkalar ve dövmele-
le- ve hepsini korsersiz ve kahverengi çizip boyasın, resmi
tamamdır.¹⁷

Kırım Savaşı'nın başlaması, yeni bir demitifikasyon süreci
gerektirdi. Buna göre Osmanlı İmparatorluğu'nun gerçek-
ten Batılılaşıp Batılılaşmadığının irdelenmesi gerekiyordu.
Genel tepki, artık ne kudret ve görkem üzerine dayalı Türk
mitinin ne de Batılılaşmakta olan bir Türkiye propagandası-
nın sürdürülmemesi yönündeydi. Bu tür yanıltıcı söylem-

16 *Punch in the East*, s. 173.

17 *Punch in the East*, s. 130-131.

lerle gereksiz savaşlara bile girilebileceğinin yeni yeni farkına varılıyordu.

İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun yanında savaşa girmesiyle birlikte böyle bir müdahalenin gerekip gerekmediğı tartışması da alevlendi. Bazıları bu müdahaleyi İngilizler'in Türkler'e karşı görevlerinin doğal bir sonucu olarak gördüler, kimileriye bu girişimi tümüyle gereksiz buldular. Örneğın ünlü İngiliz romancısı ve gazetecisi Charles Dickens. Kırım Savaşı çerçevesinde gelişen tartışma, sömürgeci retoriğın kurtarıcılık öğesinin irdelenmesini de yeniden gündeme getirdi.

John Mason, *Three Years in Turkey* (Türkiye'de Üç Yıl) adlı kitabında şu gerçekçi gözlemlerde bulundu:

Türk tarihinin son onyıllı (1850-1860) heyecanlı olaylar ve değışikliklerle doludur. Kırım Savaşı, aydın, insancıl ve uyanık kişilerin bir araya gelmesi, bunu izleyen siyasal çalkantılar İslâm toplumunun birçok gizli kalmış yanını açığa çıkardı, İslâm devletinin mutlakçı temellerini sarstı ve Hilal'i artık Padişah'ın nişanı olmaktan çıkardı. İslâm tarihinde benzeri olmayan bir biçimde Hristiyanlık ilkeleri ve İncil'in öngördüğü kurallar Türk ve Hristiyan halk için tutarlı bir geçerlilik kazandı.¹⁸

Mason, Osmanlı İmparatorluğu için Batılılaşmanın İslâmî gelenek ve göreneklerin sarsılması ve Doğu toplumunun gizeminin kaybolmasıyla eşanlımlı olduğunu söyler. Gene bu yıllarda İstanbul'da bulunmuş olan Aubrey ve Vére'in gözlemleri de aynı doğrultudadır. Üstelik eğer Osmanlı İmparatorluğu içine düştüğü zaafı saklamak istiyorsa, de Vére'in bu konuda ilginç bir önerisi de vardır: Osmanlılar geçmişin

18 John Mason, *Three Years in Turkey: The Journal of A Medical Mission to the Jews*, Londra, John Snow, 1860, s. 1.

kudret ve görkem mitini yaşatmaya çalışmalıydılar. De Vere II. Mahmut'un Batılılaşma amacıyla yaptığı ıslahatı eleştirirken şöyle der:

Mahmut kendisi için tek güvenli dayanağı kullanıp imparatorluğunu Doğu'nun kudretiyle canlandırmaktansa ona Batı'nın hayatîyetini aşılamaaya çalıştı; daha da akıl almaz bir yanlışlıkla, bu hayatîyeti Batı'nın dışsal özelliklerini taklit etmekle İstanbul'a getirebileceğini zannetti. Bu tür taklitçilik, bütün taklitçilikler gibi, başarısızlığa uğramaya mahkûmdur.¹⁹

Household Words'da (Evinizin Dergisi) Charles Dickens Türk mitini tümüyle yıkmayı kendine iş edindi. Dickens'ın bu "demitifikasyon" yollarını okurken Türk mitini bütün öğeleriyle ne kadar iyi tanıdığını da görüyoruz. Dickens'ın böyle yapmaktaki amacı, mitler üzerine kurulan politikaların temellerinin ne kadar sorgulanır olduğunu, dolayısıyla Kırım Savaşı'nı meşrulaştırmak için gündeme getirilen yeni söylemin eski Türk miti kadar gerçeklikten yoksun olduğunu kanıtlamaktı. Dickens İngiltere'nin Kırım Savaşı'na karışmasına tümüyle karşıydı.

Dickens "The Rowing Englishman"de (İngiliz Gezgin) Türkiye'yi küçümseyici, alaycı, hatta aşağılayıcı bir bakışla anlattı belki; fakat bunu yaparken amacı Türkler'i aşağılamak değil, politik çıkarlarına idealist kalıplar uyduran İngiliz politikacılarını sergilemekti. Öncelikle Byron'dan bu yana süregelen Doğu mitini alaya aldı. İlk yüceltilmiş ve abartılmış yolculuk anılarına saldırdı.

Dickens kendi Doğu yolculuğu sırasında karşılaştığı en ilginç olayın büyük sürüler halinde geçen yaban ördekleri ol-

19 Aubrey de Vere, *Picturesque Sketches in Greece and Turkey* (Türkiye ve Yunanistan'da Pitoresk Skeçler), Londra, Hart, 1850, s. 258.

duğunu, bunun yanı sıra yetkili bir subayın kendilerinden her vesileyle fazla para aldığını söyler.²⁰ Deniz yolculuğunu, kendinden önce bu yolculuğu yapanların panteist şiirselliğiyle süslemek yerine “Stamboul” vapurunun pisliğini anlatmaya ayırır. Byorn’ın kıskanç ve intikamcı zorbalarının kadınlarını boğduğu Boğaz’ın sularına gelince, burası oynak kayıkların insana türlü oyunlar ettiği turistik bir yerdir yalnızca:

Eğer herhangi bir beyefendi ya da hanımefendi benimle birlikte şehirde koşuşturmak istiyorsa, onlara ilk öğüdüm Tophane Paşası’nın malikânesinin yanına bağlı oynak küçük kayıklara binerken çok dikkat etmeleridir. Hayali dostum bu oynak küçük kayığın tam ortasına basmaya özen göstermelidir, çünkü bir keresinde tanıdıklarımdan topluca bir hanımefendi müşterek bir dostumuzun uyarısına rağmen bu önlemi almayı unutmuş, ancak saygıdeğer ipek elbisesinin şişerek tombul vücudunu çevrelemesi sayesinde Boğaz’ın sularında boğulmaktan kurtulabilmişti.²¹

Dickens gözlemlerini elli yıllık Doğu mitinin içerdiği aptallıklara artık bir son verilmesi gereğiyle bitirir:

Şimdi, o ünlü kalın kafalılık okuluna, yani kırtasiyecilik ve mühürçülük bürokrasisine bağlı kalın kafalı bir ihtiyar pekâlâ ‘Ah, ah, ben 1803’te sömürgelerdeydim ve hiç böyle şeylere rastlamadım’ diyebilir. Özür dilerim efendim, ben 1853’te rastladım. Dünyada iklimler değişiyor diyorlar ve ben buna sizin zamanınızın tahta kafalı ayrıntı budalalarından beri gençlerin ve yolcuların da değiştiğini eklersem eminim benimle hemfikir olursunuz.²²

20 Charles Dickens, “The Rowing Englishman”, *Household Words* (1854-56), c. IX, s. 119.

21 Dickens, *Household Words*, c. IX, s. 43.

22 Dickens, *Household Words*, c. IX, s. 183.

Dickens'in mit yıkıcı çağrısına çağdaşlarının kulak verdiğini söyleyemeyiz. Doğu hakkında Batı'nın ürettiği söylem egemen olduğu sürece Doğu'nun ancak bu söylem ve bu söylemin mitleriyle yansıtılacağı, irdelememiz gereken bir olgu olarak kalacaktır.

- Alexandre, C., *Souvenirs sur Lamartine*, Paris, Charpentier, 1884.
- Anderson, Matthew Smith, *The Eastern Question, 1774-1923: A Study in International Relations*, New York, Macmillan, 1966.
- Anglesey, the Marquess of, "Little Hodge" Being Extracts from the Diaries and Letters of Colonel Edward Cooper Hodge Written during the Crimean War, 1854-1856, Londra, Leo Cooper, 1971.
- Bader, E., *Lord Byron im Spiegel der zeitgenussichem englischen Dichtung bis 1830*, Erlangen, E. T. Jacob, 1915.
- Bailey, Frank Edgar, *British Policy and the Turkish Reform Movement: A Study in Anglo-Turkish Relations, 1826-1853*, Cambridge, Mass.: Harvard Univ. Press, 1942.
- Baillou, J., *Etat présent des études lamartiniennes*, Paris, Belles Lettres, 1933.
- Barrault, E., *Occident et Orient, études politiques, morales, religieuses, pendant 1833-1834 de l'ère chrétienne, 1149-1250 de l'hégire*, Paris, Desessart, 1835.
- Barthold, V. V., *La Découverte de l'Asie: Histoire de l'orientalisme en Europe et en Russie*, Paris, Payot, 1947.
- Barthou, L., *Lamartine orateur*, Paris, Hachette, 1916.
- Bassan, Fernande, *Chateaubriand de la Terre Sainte*, Paris, Presses Universitaires de France, 1959.
- Beckford, William, *History of the Caliph Vathek*, New York, James Pott, 1900.
- *The Episodes of Vathek*, Londra, Stephen Swift, n.d.
- Bert, P., *Lamartine: Homme social*, Paris, Editions Jouve, 1947.
- Berton, l'Abbé Charles, *Quatres années en Orient et en Italie ou Constantinople, Jérusalem et Rome en 1848, 1849, 1850, 1851*, Paris, Louis Vivès, 1854.
- Berton, le comte Jules de, *Essai sur l'état politique des provinces de l'Empire ottoman, administré par Mehemed-Ali*, Paris, Leleux, 1839.
- Bertrand, L., *Lamartine, l'homme et son oeuvre*, Paris, Fayard, 1940.
- Bordeaux, H., *Voyageurs d'Orient*, Paris, Plon, 1926.

- Borst, William, *Lord Byron's First Pilgrimage*, New Haven, Yale Univ. Press, 1948.
- Brown, W. C., "English Travel Books and minor Poetry about the Near East", *Philological Quarterly*, sayi 16, (1937), s. 84-95.
- "Prose Fiction and English Interest in the Near East: 1775-1925", *PMLA*, sayi 53, (1938), s. 73-85.
- "Byron and English Interest in the Near East", *Studies in Philology*, sayi 34 (1939), s. 55-64.
- Bruneau, André, *Traditions et politique de la France au Levant*, Paris, Felix Alcan, 1932.
- Bruneau, Jean, *Le "Conte oriental" de Flaubert*, Paris, Denoel, 1973.
- Burton, Richard, *Pilgrimage to Al-Madinah and Meccah*, Londra, Tylston and Edwards, 1893.
- Byron, George Gordon, *Works of Lord Byron: Poetry*, ed. Ernest Hartley Coleridge, c.7, New York, Octagon Books, 1966.
- *Works of Lord Byron: Letters and Journals*, ed. Rowland EE., Prothero, c.6, New York, Octagon Books, 1966.
- Carré, J. M., *Voyageurs et écrivains français en Egypte*, La Caire, Institute Français d'Archeologie Orientale, 1932.
- Chambers, R., *Gérard de Nerval et la poésie de voyage*, Paris, Corti, 1969.
- Chassebeuf, Constantin-François, *Voyage en Egypte et en Syrie*, Paris, Mouton, 1959.
- Chateaubriand, F. A., *Itinéraire de Paris à Jerusalem et de Jerusalem à Paris*, c.2, Paris, Normant, 1812.
- Chew, S. G., *The Relation of Lord Byron to the Drama of the Romantic Period*, Baltimore, The John Hopkins Press, 1914.
- Conant, M. P., *The Oriental Tale in England in the Eighteenth Century*, New York, Columbia Univ. Press, 1908.
- Cox, E. G., *A Reference Guide to the Literature of Travel*, Seattle, University of Washington, 1935-1938.
- Crawley, C. W., *The Question of Greek Independence: A Study of British Policy in the Near East. 1821-33*, Cambridge, Cambridge Univ. Press, 1930.
- Curzon, Robert, *Monasteries of the Levant*, Londra, George Newnes, 1897.
- Darmesteter, J., *L'Orientalisme en France*, Paris, A. Levy, 1883.
- Davenport, R. A., *The Life of Ali Pasha, of Tepelini, Vizier of Epirus, Surnamed Aslan or the Lion*, Londra, T. Tegg, 1837.
- Dawson, E., *Byron und Moore*, Leipzig, Dr. Seete and Co., 1902.
- Deschanel, E., *Lamartine*, Paris, Calmann-Levy, 1893.
- Des Cognets, J., *Les Idées morales de Lamartine*, Paris, Bloud, 1909.
- *La Vie intérieure de Lamartine*, Paris, Mercure de France, 1913.
- De Vere, Aubrey, Esq., *Picturesque Sketches in Greece and Turkey*, Londra, Hart, 1850.
- Dickens, Charles, "The Rowing Englishman", In *Household Words*, c. IX, New York, J. A. Dix, 1856.
- Dobelle, Bertram, ed., *The Poetical Works of James Thomson*, Londra, Reeves and Turner, 1895.
- Doughty, C. M., *Travels in Arabia Deserta*, New York, Random House, 1936.

- Doutrepont, G., *Du Sentiment religieux chez Chateaubriand, Lamartine et Hugo*, Bruxelles, Goemaere, 1906.
- Driault, E., *La Politique orientale de Napoléon*, Paris, Baillière, 1904.
- Drinkwater, J., *The Pilgrim of Eternity: Byron, a Conflict*, New York, H. Doran Co., 1925.
- Du Camp, M., *Souvenirs et paysages d'Orient*, Paris, Arthur Bertrand, 1848.
- Ducat, G., *Histoire des orientalistes de l'Europe, du XIIe au XIXe siècle, précédée d'une esquisse historique des études orientales*, Paris, Maisonneuve, 1870.
- Duggan, Stephen Pierce Hayden, *The Eastern Question: A Study in Diplomacy*, New York, Columbia Univ. Press, 1902.
- Dumas, Alexandre, *Le Comte de Monte-Cristo*, Paris, Michel Levy, 1877.
- Edgcumbe, R., *Byron, the Last Phase*, Londra, J. Murray, 1909.
- Elisséeff, Nikita, *Thèmes et motifs des Mille et une nuits: Essai de classification*, Beyrut, Institut François, 1949.
- El-Nouty, Hassan, *Le Proche-Orient dans la littérature française de Nerval à Barrès*, Paris, Nizet, 1958.
- Escarpit, R., *Lord Byron, un temperament littéraire*, Paris, Le Cercle de Livre, 1956.
- Estève, E., *Byron et le romantisme français, sur la fortune et l'influence de l'oeuvre de Byron en France de 1812-1850*, Paris, Hachette, 1907.
- Fam, Lotfy, *Lamartine, voyage en Orient: Edition critique avec documents inédits*, Paris, Nizet, 1960.
- Fontanier, V., *Voyages en Orient entrepris par ordre de gouvernement français de 1821 à 1829*, Paris, Mongie Aîné, 1829.
- Fay, le Général, *Souvenirs de la Guerre de Crimée 1854-1856*, Paris, Berger - Levrault et Cie, 1889.
- Flaubert, Gustave, *Oeuvres complètes*, Paris, Conard, 1910-1933.
- Frossard, Emilién, *Lettres écrites d'Orient*, Toulouse, A. Chauvin, 1855.
- Gail, Marzieh, *Persia and the Victorians*, Londra, George Allen and Unwin, 1951.
- Gamba, P. A. *Narrative of Lord Byron's Last Journey to Greece*, Londra, J. Murray, 1825.
- Gautier, Théophile, *Constantinople*, Paris, Charpentier, 1918.
- George, Albert, J., *Lamartine and Romantic Unanimism*, New York, Columbia Univ., Press, 1940.
- Gisquet M., *L'Égypte, les Turcs et les Arabes*, Paris, Amyet, 1841.
- Grillet, C., *La Bible dans Lamartine*, Lyon-Paris, Emmanuel Vitte, 1938.
- Guichen, Vicomte de., *La Crise d'Orient de 1839 à 1841 et l'Europe*, Paris, Emile Paul, 1921.
- Guillemin, Henry, *Le Jocelyn de Lamartine*, Paris, Boivin, 1936.
- *Lamartine, les Visions: Edition critique avec une introduction et des notices*, Paris, Belles Lettres, 1936.
- *Lamartine: L'Homme et l'oeuvre*, Paris, Boivin, 1940.
- Herbelot, de Molainville, *Bibliothèque orientale ou Dictionnaire universel contenant généralement tout ce qui regarde la connaissance des peuples d'Orient*, Paris, Compagnie des Libraires, 1697.

- Hobuouse, J. C., *A Journey through Albania and Other Provinces of Turkey in Europe and Asia to Constantinople during the Years 1809-1810*, Londra, James Cawthorn, 1813.
- Hugo, Victor, *Les Orientales*, ed. Elisabeth Barineau, c.2, Paris, Librairie Marcel Didier, 1952.
- *Oeuvres poétiques*, ed. Pierre Albony, Paris, Pléiade, 1964.
- Hulin, J. P., "Exotisme et littérature sociale au début de l'ère victorienne", *Etudes Anglaises*, sayı 16 (1963), s. 23-37.
- Hurewitz, J. C., *Diplomacy in the Near and the Middle East*, New York, Divan Nosttrand, 1956.
- Ireson, J., *Lamartine, a Révolution*, Hull, Univ. of Hull, 1969.
- Josenhaus, W., *Lord Byron und die Politik*, Stuttgart, J. F. Steinkopf, 1919.
- Jourda, P., *L'Exotisme dans la littérature française depuis Chateaubriand: Le Roman-tisme*, Paris, Boivin, 1938.
- Kinklake, A. W., *Eothen*, Londra, Blackwood, 1896.
- Kircher, J., *The Function of the Persona in the Poetry of Byron*, Salzburg, Universität Salzburg, 1973.
- Kurat, Akdes, N., *Türk İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi, 1553-1610*, Ankara, Tarih Kurumu, 1953.
- Lamartine, Alphonse de, *Des Destinées de la poésie*, Paris, Gosselin, 1834.
- *Vues, discours et articles sur la question d'Orient*, Paris, Gosselin et Furne, 1840.
- *Cours familier de littérature*, cilt 28, Paris, Chez l'Auteur, 1856.
- *Souvenirs, impressions, pensées et paysages pendant un voyage en Orient, 1832-1833 ou notes d'un voyageur*, c.2, Paris, Hachette, 1859.
- *Oeuvres complètes*, c.48, Paris, Chez l'Auteur, 1862-66.
- *La Politique de Lamartine*, ed. Louis de Ronchaud, Paris, Hachette, 1878.
- *Harmonies poétiques et religieuses*, ed. Henry Maguis, Paris, Larousse, 1934.
- *Oeuvres poétiques complètes*, ed. Marius-François Guyard, Paris, Gallimard, 1963.
- Lange, H., *Der dämische Byron*, Marburg, Kassel-Wilhelmshöhe, 1935.
- Lear, Edward, *Journals of a Landscape Painter in Albania*, Londra, Bentley, 1851.
- Levin, Harry, *The Power of Blackness*, New York, Alfred A. Knopf, 1958.
- Loizillon, Henri, *Campagne de Crimée: Lettres écrites de Crimée par la capitaine d'Etat-Major*, Paris, Ernest Flammarion, 1895.
- Lorca, N., *Les Voyageurs français dans l'Orient européen*, Paris, Boivin, 1928.
- Lucas, F. L., *The Decline and Fall of the Romantic Ideal*, New York, Macmillan, 1937.
- Lyantey, P., *Le Drame oriental et le rôle de la France*, Paris, Société d'Éditions Géographiques Maritimes et Coloniales, 1923.
- Lybyer, A. H., "The Ottoman Turks and the Routes of Oriental Trade", *English Historical Review*, 30 (1915), s. 577-578.
- Lysons, Sir Daniel, *The Crimean War from First to Last*, Londra, John Murray, 1895.
- Maier, H., *Entstehungsgeschichten von Byrons Child Harold's Pilgrimage: Gesang I und II*, Berlin, Mayer und Müller, 1911.
- Malakis, Emile, *French Travellers in Greece, 1770-1820: An Early Phase of French Philhellenism*, Philadelphia, Univ. of Pennsylvania, 1925.

- Mannoni, O., *Prospero and Caliban: The Psychology of Colonization*, New York, Praeger, 1964.
- Marmier, Xavier, *Impressions et souvenirs d'un voyageur chrétien*, Tours, Alfred Mame et Flis, 1877.
- Marriott, John Arthur Ransome, *The Eastern Question: An Historical Study of European Diplomacy*, Oxford, Clarendon Press, 1918.
- Marschand, L. A., *Byron, a Biography*, New York, Knopf, 1957.
- Martin, Basil Kingsley, *The Triumph of Lord Palmerston: A Study of Public Opinion in England before the Crimean War*, Londra, Allen and Unwin, 1924.
- Martino, Pierre, *L'Orient dans la littérature française au XVIIe et XVIIIe, siècle*, Paris, Hachette, 1906.
- Marx, Karl, *The Eastern Question: A. Reprint of Letters Written 1853-1856, Dealing with the Events of the Crimean War.*, ed. E.M. Aveling and E. Aveling, New York, Augustus, M. Kelley, 1969.
- Mason, John, *Three Years' in Turkey: The Journal of a Medical Mission the to the Jews*, Londra, John Snow, 1860.
- Mathieu, H., *La Turquie et ses différents peuples*, Paris, E. Dentu, 1857.
- Meester, M. E., *Oriental Influences on English Literature in the 19th Century*, Heidelberg, Universitäts Buchhandlung, 1915.
- Meriç, Cemil, *Ümrandan Uygurlığa*.
- Millingen, J., *Memoirs of the Affairs of Greece Containing an Account of the Military and Political Events which Occurred in 1823 and the Following Years*, Londra, J. Rodwell, 1831.
- Montagu, M. W., *Letters from the Right Honourable Lady Mary Wortley Montagu*, ed. Ernest Rhys, Londra, Dent, 1906.
- Moore, D., *The Great Byron Adventure*, Philadelphia, Lippincott, 1959.
- Moore, Thomas, *The Life, Letters, and Journals of Lord Byron*, Londra, Murray, 1920.
- Nerval, Gerard de, *Oeuvres*, ed. Albert Beguin and Jean Richer, Paris, Gallimard, 1961.
- Nicolson, Harold, *Byron, the Last Journey*, Londra, Constable, 1948.
- Parker, D., *Byron and His World*, Londra, Thames and Hudson, 1968.
- Parreaux, A., *William Beckford, auteur de Vathek (1780-1844): Etude de la création littéraire*, Paris, Nizet, 1960.
- Praz, Mario, *The Romantic Agony*, New York, Meridian, 1967.
- Puryear, Vernon John, *France and the Levant: From the Bourbon Restoration to Peace of Kutiah*, Berkeley and Los Angeles, Univ. of California Press, 1941.
- *International Economics and Diplomacy in the Near East: A Study of British Commercial Policy in the Levant 1834-1853*, California, Archon Books, 1969.
- Pouqueville, F.C.H.L., *Volage en Morée, a Constantinople, en Albanie, et dans plusieurs autres parties de l'Empire othoman pendant les années 1798, 1799, 1800 et 1801, c.3*, Paris, Gabon et Compe, 1805.
- Quennell, P., *Byron, the Years of Fame*, New York, Viking Press 1935.
- Rais, Mahmoud, "The Representation of the Turk in English Renaissance Drama", Diss. Cornell Univ., 1973.
- Richer, J., *Gerard de Nerval: Experience et création*, Paris, Hachette, 1963.
- Robinson, Ronald., et al., *Africa and the Victorians*, New York, Doubleday, 1968.

- Rodinson, Maxime, *Batıyı Büyüleyen İslâm*, çev.: Cemil Meriç, İstanbul, Pinar, 1983.
- Rockel, H. J., *The Byronic Hero*. Cambridge, Mass., Harvard Univ. Press, 1932.
- Rodkey, F. S., *The Turco-Egyptian Question in the Relations of England, France and Russia, 1832-1841*, Chicago, Univ. of Illinois, 1921.
- Rogier, C., *La Turquie, mœurs et usages des orientaux au dix-neuvième siècle*, Paris, L'Auteur, 1846.
- Rouillard, C. D., *The Turk in French History, Thought, and Literature (1520-1660)*, Paris, Boivin, 1938.
- Said, Edward, "An Interview", *Diacritics*, Fall (1977), s. 30-47.
- Said, Edward, *Orientalism*, New York, Pautkeon, 1978.
- Salle, Eusèbe de, *Pérégrinations en Orient ou voyage pittoresque, historique et politique en Egypte, Nubié, Syrie, Turquie, Grèce pendant les années 1837-38-39*, c.2, Paris, Pagnerre, 1840.
- Sbene, J. K., *The Frontier Lands of the Christian and the Turk: Comprising Travels in the Regions of the Lower Danube in 1850 and 1851*, c.2, Londra, Richard Bentley, 1853.
- Schwab, Raymond, *La Renaissance orientale*, Paris, Payot, 1950.
- Scudamore, Frans Ives, *France in the East: A Contribution towards the Consideration of the Eastern Question*, Londra, William Allen and Co., 1882.
- Segond, Louis, *La Sainte Bible*, Paris, 1956.
- Smith, B. P., *Islam in English Literature*, Beirut, American Press, 1939.
- Sponder, H., *Byron and Greece*, Londra, J. Murray, 1924.
- Taha-Hussein, Moenis, *Le Romantisme français et l'Islam*, Liban, Dar-al maaref, 1962.
- Thackeray, W. M., "Punch in the East", In *Contributions of W. M. Thackeray to Punch from 1843 to 1848*, ed. Spielmann, M. H., Londra, Harper and Brothers, 1899.
- Thiergen, O., *Byrons und Moores orientalische Gedichte*, Leipzig, Druck von O. Metz, 1880.
- Thomson, James, *The Poetical Works of James Thomson*, ed. Bertram Dobell, Londra, Reeves and Turner, 1895.
- Thorsley, P. L., *The Byronic Hero: Types and Prototypes*, Minneapolis, Univ of Minnesota Press, s. 196.
- Urquhart, David, *Turkey and Its Resources: Its Municipal Organization and Free Trade; the State and Prospects of English Commerce in the East, the New Administration in Greece, Its Revenue and National Possessions*, Londra, Saunders and Otley, 1833.
- Volney, C. F., *Voyage en Egypte et en Syrie pendant les années 1783, 1784, et 1785*, cilt 2, Paris, Rossange Frères, 1822.
- Vovard, André, *Les Turqueries dans la littérature française*, Toulouse, Private, 1959.
- Warburton, Eliot, *The Crescent and the Cross, or Romance and Realities of Eastern Travel*, New York, Wiley and Putnam, 1845.
- Webster, Charles, *The Foreign Policy of Palmerston: 1830-1847*, Londra, Bell, 1951.
- Woodhouse, C. M., *The Philhellenes*, Londra, Hodder and Stoughton, 1969.